

श्रीरामदासस्वामिचरितम् ।

लेखकः

हसूरकरोपाह्वः श्रीपादशास्त्री

(न्यायतीर्थः, वेदान्ततीर्थः, मीमांसातीर्थः, सांख्यसागरश्च)

एतच

मुंबापुर्यां

'निर्णयसागर' मुद्रणयन्त्रालये रामचन्द्र येसु शेडगे इत्यनेन

प्रकाशकस्यकृते मुद्रापितम्

शके १८४४-सन १९२२.

मूल्यं-सार्धो रूप्यकः ।

प्रेषणव्ययः पृथक् ।

श्री १०८ समर्थरामदासस्वामिचरणाः

साधुरत्नमालायाः द्वितीयं रत्नम् ।

श्रीरामदासस्वामिचरितम् ।

लेखकः
हसूरकरोपाह्वः श्रीपादशास्त्री
(न्यायतीर्थः, वेदान्ततीर्थः, मीमांसातीर्थः, सांख्यसागरश्च)

तच्च
मुंबापुर्यां
'निर्णयसागर' मुद्रणयंत्रालये रामचन्द्र येसु शेडगे इत्यनेन
प्रकाशकस्यकृते मुद्रापितम्

शके १८४४-सन १९२२.

मूल्यं-सार्धो रूप्यकः ।
प्रेषणव्ययः पृथक् ।

Printer— Ramchandra Yesu Shedge at the "Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Publisher— Shripad Vaman Hasurkar,
Imalibazar 30. Number, Indore city.

अर्पणपत्रिका.

तत्रभवतां, कैलासवासिनां, निरुपमदेशभक्ति-
वशीकृतजनहृदयानां, निरन्तरसमापतदाप-
त्सहस्रसहनव्यक्तीकृतधैर्याणां, नूतन-
रामदासस्वाम्यवताराणां, मान्यानां,
श्री १०८ बाळ गंगाधर टिळक-
महाशयानां, करकमलयोरिदं
चरितं तदीयगुणगणसमा-
कृष्टचेतसा हसूरकरोपाह्वेन
श्रीपादशास्त्रिणा
समर्पितम्.

कृतज्ञताप्रदर्शनम् ।

[illegible] परमात्मानुग्र- हशीलैः [illegible] रैः [illegible] [illegible] [illegible] नाम्ना कोशग्रन्थस्य स्वामिभिर्यैर्महद्भिरस्य ग्रन्थस्य गुणगणस्य प्रकाशने कृतसाहाय्योऽहं कृतज्ञता [illegible]. प्रार्थयामि च परमात्मानं तेषां मनोरथा- न्पूरयितुमिति शम्.

प्रस्तावना.

अयि भारतवासिनः सज्जना महाभागाः ! अद्य खलु तत्रभवतां सनातनधर्मोद्धारार्थं मृत्युलोकमागतानां, व्यवहारपरमार्थोभयसाधन-योग्यशिक्षाणां, अगणितजनसेवितपादकमलानां मान्यानां श्रीसमर्थ-रामदासस्वामिनां पवित्रं चरितामृतं युष्माकं करकमलेषु निदधतो मे मनः संतोषस्य परां काष्ठामवगाहते. यदा खलु भीष्मरविरिव दुःसह-परितापा यवनाः समग्रं भारतवर्षं कल्पवृक्षमिव वाञ्छितप्रदं सना-तनधर्मं नामशेषं विधातुं प्रायतन्त, तदा खलु धैर्यवतीर्यं रक्षितोऽयं धर्मस्तथा शिवराजद्वारा परास्ता बलाढ्या यवनाधिपास्तेषां चरितामृतं नितरामुपदेशकारकं स्यादिति भवद्भिरेव विचारणीयं. साम्प्रतमपि घोरेण दुर्धरप्रसरेण कलिना पुनरपि ग्रस्तोऽयं धर्मः साकं भारतेन, तस्मादमु-नाऽस्माभिर्यदि श्रीसमर्थचरणानां चरितमद्यतोऽपि अनुक्रियेत तदा महान् लाभः स्यात्. विशेषतश्चाधुना परमात्मविश्वासो न्यूनीभूतः ! तत एवेमाः सर्वा विपदः. बान्धवाः ! अतः सर्वथा परमात्मनि विश्वस्तानां श्रीसमर्थचरणानामिदं चरितं बालाः सपरिश्रमं पठिष्यन्ति तदा तेऽपि परमेश्वरे विश्वस्युः. दृढमूले परमात्मविश्वासकल्पवृक्षे सूर्योदये तिमिरमिव सर्वा अपि विपदोऽस्तंगमिष्यन्ति. विशेषतश्च श्रीसमर्थचरणानां निस्पृह-त्वमवश्यमनुकरणीयमित्यत्र न संशयः. बान्धवा ! यद्यपि मदीये लेखे बहवो दोषाः स्युस्तथापि तेषु मनोऽदत्त्वा केवलं श्रीसमर्थचरितामृतं पीत्वा भवद्भिः सन्तोष्टव्यं. अन्ते च जगन्नाथः श्रीरामचन्द्र एतादृशचरित्र-लेखनफलीभूतं बालानां संस्कृतभाषायामनायासेन प्रवेशो भवत्विति मम मनोरथं पूरयितुं संप्रार्थ्य विरमामि.

विदुषां वशंवदः,

श्रीपादशास्त्री.

पूर्वप्रसंगः

अस्ति अस्मिन् अतिविशाले समुद्रवलयांकिते गगनगतशिखरसदलविराजमानहिमालयसुरक्षिते भारते वर्षे महाराष्ट्रनामाऽतिसमीचीन एको भागः. यस्य चोत्तरेण विस्तृतवनराजिमण्डितः, अरण्यनिपतन्निर्झरसहस्रविभूषितः ज्येष्ठबन्धुरिव हिमालयस्य विन्ध्योनाम पर्वतः. दक्षिणेन अतिपवित्रसलिला स्वभक्तान् पाययितुं दक्षिणापथं समागता भागीरथीव कृष्णानदी. पूर्वेण विद्वत्खनिः आन्ध्रदेशः. पश्चिमेन अपरसमुद्रः. मध्ये च सह्योनाम हिमाचलस्यापरः सोदरइव अतिभयंकरकन्दरः मृगव्याघ्रादिपशुनिवासः कृष्णापंचगंगादिमहानदीनां जनकः शैलश्रेष्ठो विराजते.

यं च भगवतः सीतानाथस्य परमपवित्रैः चरणरजोभिर्मण्डितं पंचवटीक्षेत्रं, भक्तवरेण पुण्डलीकेन समानीतविठ्ठलेशं पंढरपुरं, श्रीशिवरायस्य कुलस्वामिन्या भवान्या समलंकृतं तुळजापुरं, तथाऽन्यान्यपि क्षेत्राणि अलंकुर्वन्ति यानि दर्शनमात्रेण पापं क्षालयन्ति.

यस्मिंश्च गोब्राह्मणप्रतिपालकराजाधिराजशिवराजविरचितैः पराक्रमैः सुशोभितानि सहस्रशः स्थलानि प्रेक्षकाणां मनःसु कौतूहलं समुत्पादयन्ति.

यश्च समुद्रगोपितापरभागः पर्वतराजसुरक्षितमध्यभागः केवलं स्थानस्वर्देव्या निवास इव लक्ष्यते. तस्मिन् अस्मिन् महाराष्ट्रदेशे यवनानामागमनात्पूर्वमार्यवंशसंभवा एव राजानो राज्यमकुर्वन्. तेषामप्यागमनात्प्रथममत्रानार्या नानाजातयः स्वस्वजातिप्रमुखैः सुरक्षिता न्यवसन्निति इतिहासकारा वदन्ति. ते च आर्यवंशजा राजानः स्वनिवासे आर्यावर्ते यवनैर्जिते क्रमेणात्रागच्छन्. प्रियवाचकाः ! अस्य सर्वस्य भूतस्य भाविनश्च वृत्तस्योपपत्तये संक्षेपेण इतिहासस्य सिंहावलोकनं करोमि

यदा खलु इमे महमदीया इमां भारतभुवं सुसंपन्नां वीक्ष्य जेतुमागतास्तदाऽऽर्यावर्ते पृथ्वीराजप्रभृतय एव क्षत्रियकुलावतंसा भूपाला न्यराजन्. तेषां राजधानीनगराण्यपि इन्द्रप्रस्थप्रभृतीनि सुसंपन्नान्येवासन्

अथ महमदीयेन घोरीत्युपाह्वेन शहाबुद्दीनेन जिते आर्यावर्ते क्षत्रियकुलसंभवा इतरे राजानो दक्षिणापथमागत्य नूतनानि स्वराज्यानि स्थापयामासुः तेषु राज्येषु देवगिरिराजधानीकं रामदेवनृपतिपरिपालितं राज्यमेव प्रमुखमासीत्.

एवमतीतेषु कतिपयवर्षेषु आर्यावर्ते महंमदीयानां विस्तारो सदा ननन प्रतिदिनं नूतना महंमदीयाः 'इराण अरबस्थान तार्तरी' इत्यादिदेशेभ्यो योगक्षेमार्थं पिपीलिकाः शर्करापेटिकामिवागच्छन् आगत्य सर्वां समृद्धिं वीक्ष्यात्रैव न्यवसन्. तेषां च पुत्रपौत्रादयोऽत्र एवंक्रमेण प्रवर्धमाने महंमदीयवंशसागरे केचन महंमदीया सादृमिच्छा दक्षिणापथे वर्तमानानि क्षत्रियाणां राज्यानि जेतुमैच्छन् तेषु च खिलजीवंशसंभवः अल्लाउद्दीननामा क्रूरकर्मा यव-

नो महता सैन्येन समन्वितो दक्षिणापथं प्रविश्य गुर्जरदेशं निर्जित्य
तदधिपस्य कर्णराजस्य पत्नीं कमलदेवीं स्वपत्नीं चकार. ततश्च
महता वेगेन देवगिरिं रुरोध जिगाय च.

प्रियवाचकाः! एवं क्रमेण प्रतिवर्षं सहस्रशो महंमदीयाः सैन्य-
भारसमन्विता इमं महाराष्ट्रदेशं प्रविश्याहरन् अपारं द्रव्यं, सुस्वरूपाः
सुशीला आर्यवधूश्च. तेनायं महाराष्ट्रदेशोऽतिदीनो बभूव. मदोन्मत्ताः
ते यवनाधिपाः प्रतिदिनं सहस्रशो ब्राह्मणान् बलात्कारेण महं-
मदीयानकुर्वन्. बहवश्च धर्मान्तरभिया प्राणान् जहुः. देवालयानि
च प्रायः सर्वाण्येव भूमिसात्कृत्य देवमूर्तिशकलैः स्वसोपाननामवि-
राणां सोपानतति ते व्यरचयन्. यदा तु अस्मच्चरित्रनायकः प्रादुर-
भूत् तदा दक्षिणापथे नासीदीदृशः कोऽप्येको ग्रामः, यत्र बलात्का-
रेण केषांचित् भार्या यवनैर्नोपहृताः. देवालयं च न विध्वस्तं. ब्रा-
ह्मणाश्च न यवनाः कृताः. तदानीं च क्षत्रियाणामीदृशः संहारोऽभूत्
यत् तदा दक्षिणापथे नासीत्क्षत्रियाणामेकमपि राज्यं. महंमदीयानां
त्रीणि प्रधानानि आसन्. एकं विजापुरस्थं, द्वितीयं गोवळकोंडेन-
गरस्थं, तृतीयं हैदराबादनगरस्थं. तानि एतानि त्रीणि राज्यानि के-
नापि साहसिकेन यवनेन स्थापितात् विस्तीर्णात् बहामनीसंज्ञकात्
यवनराज्यात् प्रादुर्भूतानि. अस्तु. वाचकाः! नाहमधुना सर्वमेवेतिहा-
सं लिखितुं प्रवृत्तः किंतु प्रस्तुतचरित्रनायकस्य अवतारस्योपयोगि-
नमुपोद्घातं लिखितुं.

उपरिलिखितैः एभिर्यवनराज्यैः आक्रान्तोऽयं महाराष्ट्रदेशोऽति-
दुर्जर्जरितो बभूव. तथाहि. यदा तु यवनाधिपस्य कोशे द्रव्यं नासीत्
तदा स सेनापतिमाहूय प्रजालुण्टनार्थमादिशति स्म. सोऽपीदं राज-

कालयवनी व्यधत्त. ततश्च तस्मिन्नपि 'गियासउद्दीन' नाम्ना केनचित् यवनेन निहते सा वराकी तेनाप्यनुगृहीता पंचत्वं प्राप्य अस्मात् मानवलोकनरकादात्मानममोचयत्.

पापघ्नाः! किमिदं? कस्यापि एकस्य राज्ञः कन्यां बलात्कारेण स्वीकृत्य तद्वधं स्वबन्धूनां घात इति विचित्रम्. तथापि केवलमेकस्या राजकन्याया वारांगनाया इव बलात्कारेण भोग इति महाद्रोहास्पदं! ईदृशाश्च मानवाधमा ईदृशैराचारैः पदमूलन्दुःखैःकुर्वन्ति. अस्तु. प्रकृतमनुसरामः

एवं प्रतिदिनमार्यमहिलाः पतिव्रताः शीलाद्भ्रंशयन्. प्रायः यवनसैनिकगृहीता आर्यमहिलाः स्वप्राणप्रियपातिव्रत्यभंगभिया प्राणानेव विससर्जुः. तथैव ब्राह्मणा अपि दुर्बला धर्मान्तरभीत्या देशान्तरं जग्मुः. सबलाश्च अयुध्यन्त. दीना गावश्च सहस्रशः प्राणानत्यजन्. देवालयानि च विध्वस्तानि. मूर्तयश्च शकलीकृताः. एवंक्रमेण प्रवर्धमाने पापराशौ सनातनधर्मोऽकम्पत. इमां स्वधर्मस्य स्वदेशस्य स्वकुलस्य च दुर्दशां वीक्ष्य दुःखाकुलाः सज्जनाः सीतापतिं रक्षणार्थं प्रार्थयामासुः. तत्र केचन तपस्विनो निभृतं गुहासु स्थित्वा तीव्रं तपस्समुपारभन्त. अन्ये च भक्तश्रेष्ठा उत्कटभक्त्या उपास्यदेवतां समाराधयन्. ग्रीष्मे प्रखररविकिरणसंतापसंतप्ताः पश्वादिजीवगणा मेघराजमिव प्रायः सर्वेऽपि भारतवासिनो जनाः सकलभक्तकल्याणदक्षं निखिलकर्मसाक्षिणं परमेश्वरं 'त्रायस्व त्रायस्व भगवन्' इति घोषयन्तः शरणं जग्मुः. अनेन भक्तस्तोत्रेण सन्तुष्टो नारायणः कतिपयेभ्यः स्वभक्तेभ्यः स्वयं प्रकटीभूय भेतव्यं? अहमस्मात्संकटात् युष्मांस्तारयिष्यामि' इति

स. तेन सन्तुष्टा दृढश्रद्धावन्तः भक्ताः सर्वेभ्यो भाविकेभ्यः त
पूर्वं वृत्तं कथयन्तः सर्वेषां चित्तेषु भगवद्वाक्येन विश्राममुत्पाद
न्तः प्रायः सर्वमेव भयं व्यपाकुर्वन.

अथैवं सर्वत्र प्रवर्धमाने भगवदवतारमन्त्राहे, समुल्लसत्सु भग
दवतारचरणारविन्ददर्शनाय भक्तानां चेतःसु, त्रैलोक्यरक्षणद
श्रीरामः स्वयमवतरितुमियेष. तदानीं तत्समीपवर्ती भक्तमुकुटमणिर्भ
गवान् मारुतिर्विनयेनाब्रवीत्— 'नाथ ? नास्ति तादृशं कार्यगौरवं
यदर्थं भवद्भिरेव स्वयमवतरणीयम्. यदि युष्माकमाज्ञा स्यात् तद
ऽहमेवावतीर्य कृत्स्नं कार्यं विधाय अचिरादेव युष्मच्चरणयोः पुन
र्दर्शनार्थमागमिष्यामि' इति.

स तु त्रैलोक्यसाक्षी भगवान् तस्य मारुतेः सेवौत्सुक्यं वीक्ष्
'तथाऽस्तु' इत्येवावदत्. तामसृतमयीमाज्ञां श्रवणाभ्यां निपीय श
मारुतिः त्रैलोक्यमातापित्रोः सीतारामचन्द्रयोः चरणसरोजे नम
स्कृत्य कार्यार्थं निर्गतः प्रथमतः स्वावतारयोग्यं निष्पापं स्थानमन्वेषय
तिस्म. युक्तं चैतत्, नहि दोषदूषिते क्षेत्रेऽत्युत्तममपि बीजं प्ररोहस
मर्थं भवति ' तदानीं च प्रायः सर्वाण्येव कुलानि यवनसंपर्कदूषिता
नि देवाराधनादिस्वकर्तव्यविमुखानि आसन्. अस्तु. वाचकाः
भगवत्कार्यार्थं निर्गतः ■ रामभक्तो मारुतिः कस्मिन् स्थले प्रकटीभ
भूवेति सर्वं वृत्तं वयमग्रिमप्रकरणे वर्णयिष्यामः.

२ कुलवृत्तान्तः

अस्ति दक्षिणापथे सुविख्यातायाः गोदावर्यास्तीरे बीडनामा प्रसिद्धः सुसम्पन्नो महाराष्ट्रस्यैको भागः. तत्र अस्मच्चरित्रनायकस्य पूर्वजा अवसन्. यदा [illegible] तस्मिन् विभागे यवनाधिपानां कलहा अजायन्त तदा स विभागो निर्मनुष्योऽभवत्. तेन च प्रायः सर्व एव निवसा देशान्तरमगच्छन्. तदानीमेव दशरथपन्तो नाम श्रीसमर्थपूर्वजः 'जांब'नामके ग्रामे समागत्यावसत्. वाचकाः ! अयमेवास्मच्चरित्रनायकस्य मूलभूतः पुरुषः.

अस्य दशरथपन्तस्य क्रमेण ये पुत्रपौत्रादयो वंशजा अभवन्, ते सर्वेऽपि वैराग्यशालिनः सदाचारसंपन्ना रामसेवारता एवासन्. कथमन्यथा तेषां कुलेऽवतारार्थं भगवान् मारुतिः स्पृहयेत्.

एवंक्रमेण दशरथपन्तस्य वंशसागरे वर्धमाने गुणविद्धः पुरुषः त्र्यंबकपन्तनामाऽभूत्. अयं च श्रीसमर्थचरणानां पितामहः. अस्य च पुत्रः सूर्याजीपन्तः समुद्र इव चन्द्रस्य श्रीसमर्थानां जनकः सच्चरित्रः पुरुषवरो बभूव. सभ्याः ! इम एव श्रीसमर्थपदवीभूषणानां रामदासस्वामिनां तातचरणाः. वाचकाः ! कियद्भाग्यं खलु तत्रभवतः सूर्याजीपन्तस्य 'यत्स्वयमेव भगवान् मारुतिरस्यात्मजो भवितुमचकांक्ष.

समाहूय वरवरणार्थं जगाद. साऽपि सूर्याजीपन्तस्य पत्नी त्रैलोक्य-वंशौ पुत्रौ ययाचे. तदानीं स वृद्धब्राह्मणः—मातः ! रेणुके ! त्वदोदरात् द्वौ पुत्रौ संभविष्यतः. प्रथमो महीपांशात्. स च गृहस्थो भूत्वा वंशधरो भविष्यति. द्वितीयस्तु साक्षादेव मारुतिराजन्म ब्रह्मचारी भूत्वा भरतखण्डस्य अस्य सनातनधर्मस्य ग्लानिं विधूय पुनरिमं समुज्ज्वलयिष्यति. वत्स ! सूर्याजीपन्त ! त्वं न कमपि कामं कामयसे ! तथापि अहं स्वयमेव त्वदभीष्टं करोमि. आगामिन्यां रामनवम्यां तुभ्यं श्रीरामचन्द्रस्य दर्शनं भविष्यति इति. समभिधाय चैतत् तस्मिन्नवसरे तिरोहिते सौ दम्पती परं सुखं लेभाते.

अथाचिरादेव साध्वी रेणुका गर्भवती बभूव. यथोदयकाले सूर्यगर्भायाः पूर्वदिशः कान्तिर्भवति, तथैव पतिव्रताया रेणुकाया अभ्यासीत्. ततः परिपूर्णेषु नवसु मासेषु सा सती पुत्रं तेजस्विनं शुभलक्षणमण्डितं सुषुवे. सूर्याजीपन्तोऽपि यथाशक्ति विहितदानधर्माचरणः तदीयं नाम 'गंगाधर' इत्यकरोत्. वाचकाः ! इम एव श्रीरामदासचरणानां ज्येष्ठबन्धवः. अयं च परमभक्त्या 'रामीरामदास' नाम्ना विख्यातिं प्राप्तः.

अत्रान्तरे सूर्याजीपन्तस्य गृहे रामनवमीमहोत्सवः समारब्धः. ध्यरात्रे सूर्याजीपन्ते भक्त्या हरिकीर्तनं कुर्वति सति कश्चन माम- लेवकः समागत्याब्रवीत्. स्वामिन् ! यवनाधिपतेर्द्वौ सेवकौ यवनौ समागत्य भवदीयन्यायशालायां तिष्ठतः, तौ च त्वां राजकार्यार्थं समाह्वयत इति.

तस्येदं दारुणं वचनं श्रुत्वा खिन्नो भगवद्भक्तः स सूर्याजीपन्तो महता कष्टेन राजकीयान् लेखान् गृहीत्वा समाजगाम. अपश्यच्च ौ यवनवेषधारिणौ तरुणौ श्रीरामचन्द्रदेवालयस्य पुरतः तिष्ठन्तौ स च खिन्नो मनसि 'प्रथमतो मारुतेर्दर्शनं गृहीत्वा तत्र इमौ द्रक्ष्यामि' इति विचार्य मारुतिदेवालयं प्रविवेश. तं भगवन्तं मारुतिं प्रणमन् स सूर्याजीपन्तो यदा भूमौ निपतितः, तदा तत् सर्वं देवालयं केनचिदपूर्वेण तेजसा व्याप्तो. तत्र तेजः स्वचक्षुर्भ्यां द्रष्टुमशक्नुवन् स सूर्याजीपन्तो मुमूर्छ.

अथ संजातसंज्ञो यदाऽक्षिणी उद्घाट्य समन्तात् व्यलोकयत्, तदा किरीटकुण्डलमण्डितौ श्रीरामलक्ष्मणावेव अपश्यत्. भगवद्भक्तः सूर्याजीपन्तः तत्पूर्वं दिव्यं तयोः स्वरूपं पर्याप्तं समवलोक्य हृष्टहृष्टो ललितकुण्डाय श्रीरामदेवस्य चरणकमले सदण्डपातेन ववन्द. अशोभत च तदानीं भगवच्चरणारविन्दं सूर्याजीपन्तमस्तकमन्दादितं. ततः सूर्याजीपन्तं समुत्थाप्य श्रीरामदेवोऽब्रवीत्—भक्त ! सूर्याजीपन्त ! भवता भक्तिः कृता. परन्तु त्वमपि भगवद्भक्तं पुत्रं विधाय तस्मात्तुष्टः कुतोऽत्र शोकाकुलः ? इति. अनन्तरं इदं भक्तवत्सलस्य प्रेममयं भाषणं निशम्य सन्तुष्टः सूर्याजीपन्तोऽपि धन्य ! अस्मात् कुले सर्वदा वैष्णवोऽनुष्टो भक्त इत्यवदीत् संप्रार्थ्य. ५८.

…ाकृतिः नारायणनाम्ना व्यपादिश्यत. नारायणश्च निसर्गत एव …तितेजस्वी पश्यतां जनानां चेतांसि मोहयामास.

अथैकदा तौ नूतनौ बालकौ गृहीत्वा साध्व्या रेणुकया समं …ूर्याजीपन्तो महान्तं भगवद्भक्तमुकुटमणिं एकनाथं वंदितुं पैठण… …गरं जगाम. यदा च ते सर्वेऽपि पैठणनगरम् कोशमात्रमागताः …दा स्वयमेकनाथस्वामिनः अनेकैः सच्छिष्यैः परिवृताः समाजग्मुः. …ूरादेव तं द्वितीयं बालं नारायणं वन्दमाना ऊचुः. एष न बालकः. …िंतु भगवतो रामसेवकस्य अभिनवोऽवतार एव. अचिरादेव भू… …ारदूरीकरणाय नूतनः शिवावतारो भविष्यति, तं चैव धर्मस्था… …नया साहाय्ययिष्यति इति. तच्च वृत्तं क्रमशोऽनेकजनमुखेषु सं… …रन् क्रमेण सार्वजनीनमभवत्. एकनाथस्वामिनोऽपि भगवद्भक्तं … तथा परमसाध्वी रेणुकां सहापत्याभ्यां बहून् दिवसान् …स्वगृहे स्थापयित्वा स्वावासं प्रेषयामासुः.

एवं क्रमेण गच्छत्सु दिवसेषु ज्येष्ठो गंगाधरो यज्ञोपनयनयोग्योऽभूत् …। महतोत्सवेन बान्धवैः सह तस्योपनयनं सूर्याजीपन्तो व्यधत्त. अचिरादेव गंगाधरपन्तो गृहस्थाश्रमी बभूव. यदा स दशवर्षो… …ऽभवत् तदा स भगवद्भक्तं सूर्याजीपन्तं पितरं विज्ञापयामास 'अनु… …ग्रहो दीयताम्' इति. स तु सूर्याजीपन्तः 'नाहमनुग्रहं जानामि, …नैव वयमनुगृहीताः स एव श्रेष्ठोपयनाथो रामदेवो युष्माननुग्र… …हीष्यति' इति जगाद.

तस्यैतद्वचनं निशम्य कृतनिश्चयः स गंगाधरो देवालयं प्रविश्य …दिवसपर्यंतं कृतोपवासः तत्रैव रात्रंदिनं तस्थौ. वाचकाः? … केवलं पुस्तकविद्यया किंवा पाण्डित्येन भगवद्भक्ता …

न्तव्यं केवलं पुस्तकाक्षराण्यवलोक्य संपादितं ज्ञानं स्वयं- गद्धस्य ज्ञानस्य तुलां कथमारोहेत्. अस्तु. स गुरुरपि तमलौ- केषबुद्धिमन्तं वीक्ष्य विस्मितः तं स्वगृहं प्रैषयत्. एकदा बाल- लिहापरे नारायणे माता रेणुका समुवाच. नारायण ! नाधुना त्वं बालः किन्तु अतिक्रान्तबाल्यः पुरुषः. अतः त्वया अद्यप्रभृति गृह- चिन्ता कार्या. रामनवमीमहोत्सवस्तु समागतप्रायएव. गृहे तु न र्याप्तमन्नं. तस्मात् तात ! क्रीडामुत्सृज्य संसारचिन्तां वह इति. नारायणस्तु मातुरिदं वचनं श्रुत्वा सहासं प्रत्यवदत् 'गेहे प्रभूतं धान्यमस्ति. त्वं तु वृथैव चिन्तां करोषि' इति. तस्येदं वचनं परिहा- समूलं मन्वाना क्रुद्धा साध्वी रेणुका अगाद् 'क्वास्ते धान्यं ? दर्शय. धान्यागारे केवलं द्वित्रदिनपर्याप्तमेव धान्यं विद्यते. तच्च कीटका- रसारणार्थमद्यैव आतपे निक्षिप्तं. आगच्छ ? तच्च धान्यागारा- दुद्धृत्य देहि. अहं च तत् अंगणे पटस्योपरि प्रसारयिष्यामि' इति.

मातुरिदं सक्रोधं वचनं श्रुत्वाऽपि स्मयमानः नारायणः तामनु- सरन् धान्यागारमवततार. अवतीर्य च क्रमेण नारायणे धान्यं समुद्धृत्य मात्रे ददति सति धान्यमीदृक् ववृधे यत् तदुद्धृतधान्य- ग्रहणे साध्वी रेणुकैव असमर्था बभूव. न तु धान्यं समाप्तं. तं च धान्यराशिमपारमनन्तं वीक्ष्य विस्मयमाना माता रेणुका तूष्णी- मेव तस्थौ न किंचिदपि उवाच.

एवमेवैकदा रामनवमीमहोत्सवे प्रचलिते प्रतिदिनं ज्येष्ठबन्धुः गंगाधरः समागतान् ब्राह्मणान् अभोजयत्. अयं नियमः श्रीसम- र्थानां वंशे पारंपर्यागत एव. ततश्चैकस्मिन् दिने गृहे न दधि नापि ... . तक्रं विना ब्राह्मणभोजनं सम्यक् न भवेत्.

त्साशयं किमपि भक्तानां, यतो भगवतोऽभेदभावं प्राप्नोति. अन्य-
रेत जगति तत्? यत् भगवतोऽपि दुष्करं. अस्तु. प्रकृतमनुसरामः.

एवंक्रमेण गच्छति समये श्रीनारायणो यद्योपनयनयोग्यो बभूव
दा तस्य पिता सूर्याजीपन्तः तदीयमुपनयनं महतोत्सवेन व्यध-
त. स निसर्गत एव बुद्धिमान् तेन वैदिकसंस्कारेण संस्कृतो मणिरिव
अधिकं समुद्दास. नारायणश्च उपाध्यायात् सर्वमेव वेदमधीत्य
र्दोषिणी विद्यां लेभे.

अथ नारायणो भगवत्कृपां विनाऽऽत्मनो जन्म व्यर्थं मन्यमानः
दात्मभक्तं साक्षात् श्रीरामदेवेनानुगृहीतं स्वपितरमनुग्रहदानार्थमया-
त. स तु गंगाधराय यदवोचत् तदेव नारायणायाऽपि अगदत्. तेन
निराशजनितदीप्रवैराग्यः स स्वयमेव स्वोपास्यरामदेवदेवालयं प्रविश्य
यानमारभत. निर्निमेषं श्रीसीतापतिं ध्यायतः अजलेदाराहितस्य
नारायणस्य दश रात्रयो व्यतीयुः. ततश्च तस्य तादृशीं स्वनिष्ठां वीक्ष्य
लतो दयासागरो भक्तवत्सलो रामः स्वयं प्रकटीभूय त्रयोदशाक्ष-
परिमितं महामंत्रं समुपदिश्य जगाद-वत्स! नारायण! नासि
वं प्राकृतो जनः किंतु भगवद्भक्तमुकुटमणिः साक्षात् अंजनीसुतः
वं हि केवलं लोककल्याणाय सनातनधर्मरक्षणाय विशेषतश्च भूभा-
हरणाय अवतरिष्यतः शिवाजीसंभवस्य श्रीशिवराजस्य साहाय्यवि-
नाय मानवीं तनूमास्थितोऽसि. तस्मात् त्वया प्राकृतजनवत् न
संसारे मन आधेयम् इति. उक्त्वा चेत्थं तिरोभूते भगवति सीतानाथे
नारायणः तदाज्ञां शिरसा धृत्वा तस्माद्देवालयात् निर्गत्य

आजगाम. अकथयच्च मन्त्रं पुत्र पितृभ्याम् तौ च ज्येष्ठं गंगा
नथा कनिष्ठं नारायणं साक्षात् रामचन्द्रेण अनुगृहीत वीक्ष्य ध
मन्यमानौ कियन्तं हर्षं प्रापतुरिति वाचकैः स्वयमेव कल्पन
ऽवधारणीयम्. नाहं तत् लिखितुं प्रभवामि.

(४) वैराग्यसम्पत्तिः

एवंक्रमेण सूर्याजीपन्तः स्वपुत्रौ अलौकिकज्ञानसंपन्नौ वीक्ष्य सन्तुष्टः सफलजन्मा योग्यकाले दिवमारुरोह. दिवं गते स्वपितरि तद्वियोगदुःखाकुलां स्वमातरं साध्वीं रेणुकां सान्त्वयन्तौ तौ सर्वं लौकिकं व्यवहारमकुरुताम्. प्रायः सर्वेषु सांसारिकेषु कार्येषु श्रीगंगाधरोऽतीव वैराग्येण अवर्तत. नारायणस्तु संसारनाम्नाऽपि शून्यः सर्वमेव कालं भगवद्भक्त्यैव यापयामास.

एवं गच्छति काले माता रेणुका स्वपुत्रं नारायणं विवाहयोग्यं मन्वाना तस्य विवाहविधानार्थं ज्येष्ठं पुत्रं गंगाधरं चोदयामास. तां च नारायणविवाहोत्सुकां नारायणस्य हृदयं वैराग्यं संसारविद्वेषं च विजानन् स बहुधा संबोध्य अस्मादुद्यमात् निवर्तयितुं प्रायतत, परन्तु यशो न लेभे. सा तु तद्विवाहविधाने स्वाग्रहा ज्येष्ठं गंगाधरमेव नानादूषणैः अदूषयत्. नारायणं च स्वयमुपदेष्टुं समारभत. नारायणोऽपि तदीयां मनःप्रवृत्तिं ज्ञात्वा खिन्नः कथमपि विनयेन स्वाभिलषितं निवेदयामास. यथा यथा तस्या विवाहविषयक आग्रहः समवर्धत तथा तथा नारायणोऽपि स्पष्टमेव तां न्यषेधत्.

एकदा स्वमातुः आग्रहमत्यारूढं वीक्ष्य क्रुद्धो नारायणो गृहान्निर्गत्य महान्तं वटवृक्षं समारुह्य परमजवेन तस्यैव अधस्ताद्वर्तमाने महाह्रदे आत्मानं पातयामास. प्राविशच्च तदीयं गभीरं तलं. तत्र च निरुद्धश्वासो योगसमाधिमास्थाय सुखेन सुष्वाप.

इतश्च तं जलपतितं सम्प्रेक्ष्य साक्रोशं धावन्तो जनाः क्षणादेव समपद्यन्तो नारायणं जलमग्नमुपेक्षमाणाः सर्वमेव तद्वृत्तं मातरम्-

तस्मा इदं वचनं समाकर्ण्य कृतनिश्चयो नारायणः 'तव वचनं करिष्ये' इत्यवोचत.

अथ तं स्वनियोगवर्तिनं विवाहोन्मुखं वीक्ष्य आत्मानं कृतकृत्यां मन्यमाना माता रेणुका ज्येष्ठेन पुत्रेण सह सोत्साहं विवाहसन्नाहमकरोत्. ज्येष्ठो गंगाधरः तदभिप्रायं जानन्नपि तूष्णीमेव सर्वं कार्यं व्यधात्. अचिरादेव च तत् सूर्याजीपन्तस्य गृहं नानाप्रदेशेभ्यः समागतैः आप्तेष्टजनगणैः परिपूर्णमशोभत. ग्रामेषु सर्वेषु बान्धवेषु सा रेणुका शुभमुहूर्तं विलोक्य सानन्दं सपुत्रस्य नारायणस्य विवाहार्थं वधूग्रामं गन्तुं प्रातिष्ठत. नारायणोऽपि सुन्दरालंकृतवाजिसमारूढ इतरजनवत् स्मितवदनकमलः तेन ग्रामजनेन अनुगतः कतिपयदिवसैः वधूग्रामं प्राप. क्रमेण च सर्वे मधुपर्कादयो विधयः समजायन्त. सर्वेऽपि वरसम्बन्धिनो जना वधूसंबन्धिभिः सानन्दममीलन्.

द्वितीये दिने प्रातरुत्थाय नारायणः स्नापितानुलेपितो नूतनानि वस्त्राणि परिधाय सौवर्णैः अलंकारैः अलंकृतः महताऽऽनन्देन वधूपार्श्वं वधूगृहं जगाम. तत्र तस्य पौर्वकालिके सर्वस्मिन् विधौ सम्पन्ने वधूमातुलः वधूं वरसंमुखीं स्थापयामास. ततश्च सर्वे ब्राह्मणाः 'शुभमंगलसावधान' इति वाक्यमुच्चैः उदघोषयन्. नारायणस्तु तदाकर्ण्य इत्थमेव 'अहमस्मि सावधान एव! तथापि यतः एते वैदिका ब्राह्मणाः सावधानमेव मां सावधानो भवेति वदन्ति तस्मादस्ति अत्र केनापि महत् भयं. अतोऽस्मात् स्थानादपसरणमेव वरं' इति मनसा विचिन्त्य महता वेगेन मण्डपात् अपससार.

अपहृते तु वरे सर्वे वरपक्षीयास्तथा वधूपक्षीयाश्च जना आश्चर्यमग्नाः क्षणमात्रं स्तब्धा एवाभवन्. द्वितीयक्षणे त्वरया

1

(५) उपासनासिद्धिः

संसारसर्पभयभीतश्च नारायणो विवाहमण्डपात् तथा पलायितः यथा तं ग्रहीतुं केऽपि नाशक्नुवन्. स तु प्रथमतः स्वनिवासग्रामं समागत्य अतिविशालस्य वटवृक्षस्य कोटरे आदिनत्रयमुवास. अत्रापस्थाने पुनरपि मातृप्रेमपाशबन्धकारणमिति मत्वा स नासिकक्षेत्रं जगाम. तत्र च जगदीश्वररामचन्द्रचरणारविन्दपरिपूते, अतिनिर्मलगोदावरीप्रवाहसमलंकृते, निखिलजनजननीजनकमनपापौघमलहरमण्डलाङ्किते, सकलसज्जनादर्शीभूतशरीरप्रतिलक्ष्मणगृहसमारवे, अतिरमणीयवृक्षराजिमण्डितलतापुंजपरिदृश्यमानगृहमालिकाक्रीडागह्वरे, पंचवटीक्षेत्रे तपः समुपारभत. यद्यपि सन्ति नानाविधानि तपांसि तथापि प्राग्जन्मस्य गायत्र्येव मुख्या इति मत्वा स प्रथमतः गायत्रीपुरश्चरणमेव कर्तुमारेभे. समारब्धे तपोऽवसरे गायत्रीपुरश्चरणे नारायणः केवलं मध्याह्नकाले गृहस्थगृहाणि गत्वा माधुकरीभिक्षामवलम्ब्य तल्लब्धमन्नं रामदेवाय निवेद्य समभक्षयत्. पुनश्च तपः प्रारभत. तदानीं तस्य वयो द्वाविंशतिवर्षाणि आसीत्. सर्वे च तत्रस्था जनाः केवलं द्वाविंशतिवार्षिकं तस्य बालतपस्विनो दिव्यकान्तियुक्तं मूर्तिं वीक्ष्य व्यस्मयन्त. केचन भावुका जनाः तं वैराग्यावतारमेव अमन्यन्त. एवं रात्रिंदिवं तपस्यतो नारायणस्य भूयान् कालः समतीतः.

एकदा भगवच्चरणारविन्दध्यानपरे नारायणे वृक्षस्य अधस्तात् पद्मपद्मासने तिष्ठति सति काचन षोडशवर्षदेशीया सौभाग्यवती

ततश्च तौ दम्पती श्रीसमर्थान् षोडशोपचारैः संपूज्य तदाज्ञां गृहीत्वा स्वग्राममाजग्मतुः. सा सती यदा गर्भिणी भूत्वा पुत्रं प्रासूत तदा जातं तं तनयं गृहीत्वा समर्थानां समीपमागत्य 'युष्मत्प्रसादादयं संजातः. साम्प्रतं माह्य एष' इति विज्ञापयामास. समर्था अपि तस्या भक्तिमवलोक्य सन्तुष्टाः प्रत्यूचुः. 'वयं केवलमरण्यवासिनः कथमिममुपाधिं सहेम. तत् भवत्यैव अयं संवर्धनीयः. यदा तु अस्योपनयनं भवेत् तदाऽयमस्मभ्यं समर्पणीय' इति. सापि तदाज्ञां स्वीकृत्य तेन बालकेन सार्धं स्वभवनं समाययौ. अथ यदा सोऽष्टवर्षोऽभूत् तदा तं समर्थानां समीपं नीत्वोपनीय च समर्थेभ्यः समर्पया-

ततश्च तौ दम्पती श्रीसमर्थान् षोडशोपचारैः संपूज्य तदाज्ञां गृहीत्वा स्वग्राममाजग्मतुः. सा सती यदा गर्भिणी भूत्वा पुत्रं प्रासूत तदा जातं तं तनयं गृहीत्वा समर्थानां समीपमागत्य 'युष्मत्प्रसादादयं संजातः. भास्करं प्राह एषं'इति विज्ञापयामास. समर्था अपि तस्या भक्तिमवलोक्य सन्तुष्टाः सन्तूचुः. 'वयं केवलमरण्यचारिणः कथमिममुपाधिं सहेम. तत् भवत्यैव अयं संवर्धनीयः. यदा [illegible] अभ्योपनयने भवेत् तदाऽयमस्मभ्यं समर्पणीयं'इति. सापि तदाज्ञां स्वीकृत्य तेन बालकेन सार्धं स्वभवनं समाययौ. अथ यदा सोऽष्टवर्षोऽभूत् तदा तं समर्थानां समीपं नीत्वोपनीय च समर्थेभ्यः समर्पयामास. समर्था अपि तमनुगृह्य तस्य नामधेयं 'उद्धवगोसावी'इति चक्रुः. अन्यानपि नव पुत्रान् सा साध्वी क्रमेण सुषुवे.

एवं क्रमेण अत्युग्रतपश्चर्यां कुर्वत्सु श्रीसमर्थेषु श्रीसीतानाथः स्वयमाविर्भूयावदत् 'अहमस्मि सन्तुष्टः त्वदीयया तपस्यया. अधुना दक्षिणापथं गत्वा तत्र भूभारहाराय समवतीर्णस्य शिवावतारस्य शिवनृपतेः साहाय्यं विधेय'मिति. श्रीसमर्था अपि प्रभुं रामदेवनियोगं शिरसा गृहीत्वा 'पुरश्चरणं च समारब्धं, तच्च समाप्तकल्पमेव. तच्च समाप्य युष्मन्नियोगमनुवर्तिष्य' इति जगदुः. एवमनेकवारं संपृष्टं. एकदा मारुतिः स्वयमाविर्भूय सकोपं निजगाद-दक्षिणापथं गच्छेति प्रभुणा समादिष्टा अपि यूयं तपोनिमित्तेन अत्रैव विलम्बं ? एतच्च न समीचीनम्. शीघ्रमेव गन्तव्यमिति. समर्थास्तु गायत्रीपुरश्चरणं त्वरितं य गमिष्यामि. शास्त्रमपि आज्ञां द्योतयति इति

... मनुगन्तुकामा तेनैव पथा समाजगाम. तस्याश्च भर्ता ... सम्पन्नो देशमुख्य एवासीत्. परन्तु स क्षयरोगेण ...मगात् न च देशमुखं द्रष्टुं बहवो जनाः समागच्छन्. सा च सती सौभाग्यद्रव्यालंकृतभालप्रदेशा तपस्विनं समाधौ मग्नं नारायणं समालोक्य संजातश्रद्धा शीघ्रमेव समीपमागत्य ववन्दे. नारायणस्तु पिहितनयनकमलः कंकणध्वनिमाकर्ण्य अनुमितसौभाग्यवत्यागमनः सहसा 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव'इत्याशिषं विततार. सा साध्वी तामाशिषं श्रुत्वा स्मेरमुखी 'स्वामिन् ? अहमस्मि मृतं पतिमनुगन्तुकामा, ततश्च इयमाशीः अस्मिन् जन्मनि फलदा वा परस्मिन्' इति पप्रच्छ. नारायणश्च तस्या इदं वचनं निशम्य विस्मितो मनस्येव श्रीरामदेवं संप्रार्थ्य कमण्डलुस्थं तीर्थं तस्य मृतस्य गात्रे चिक्षेप. पतिते एव तस्मिन् तीर्थोदके स मृतः सुप्तवत् रामरामेति वदन् उदतिष्ठत्. अगदच्च 'एषैव मूर्तिः यमलोकमागत्य यमं सम्बोधनाय समाज्ञाप्य मां गृहीत्वा प्रत्यागता' इति. सा च पतिव्रता नारायणस्य चरणकमले शिरसि निधाय सानन्दा नानाविधां भक्तिमकरोत्.

तत्र मिलिता जना इदमाश्चर्यं वीक्ष्य विस्मिताः—'अहो ? तपसः सामर्थ्यं धन्योऽयं देशः यत्र च एतादृशोऽलौकिकतपःसामर्थ्यशालिनः तपस्विनोऽद्यापि निवसन्ति' इति ऊचुः. केचन 'समर्था भगवद्भक्ताः किं किं न कुर्वन्ति'इति प्रालपन्,तद्दिनमारभ्य सर्वेऽपि तत्रस्थाः जना नारायणं तन्नाम्नाऽव्यपदिशन्तः समर्थनाम्नैव व्यपादिशन्. अतो वयमपि अतःपरं तपःसामर्थ्यलब्धसमर्थपदवीकं तं नारायणं समर्थनाम्नैव व्यवहरिष्यामः.

ततश्च तौ दम्पती श्रीसमर्थान् षोडशोपचारैः संपूज्य तदाज्ञां गृहीत्वा स्वग्राममाजग्मतुः. सा सती यदा गर्भिणी भूत्वा पुत्रं प्रासूत तदा जातं तं तनयं गृहीत्वा समर्थानां समीपमागत्य 'युष्मत्प्रसादादयं संजातः. साम्प्रतं मान्य एष'इति विज्ञापयामास. समर्था अपि तस्या भक्तिमवलोक्य सन्तुष्टाः प्रत्यूचुः. 'वयं केवलमरण्यवासिनः कथमिममुपाधिं सहेम. तत् भवत्यैव अयं संवर्धनीयः. यदा तु अस्योपनयनं भवेत् तदाऽयमस्मभ्यं समर्पणीय'इति. सापि तदाज्ञां स्वीकृत्य तेन बालकेन समं स्वभवनं समाययौ. अथ यदा सोऽष्टवर्षोऽभूत् तदा तं समर्थानां समीपं नीत्वोपनीय च समर्थेभ्यः समर्पयामास. समर्था अपि तमनुगृह्य तस्य नामधेयं 'उद्धवगोसावी'इति चक्रुः. अन्यानपि नव पुत्रान् सा साध्वी क्रमेण सुषुवे.

एवं क्रमेण अत्युग्रतपश्चर्यां कुर्वत्सु श्रीसमर्थेषु श्रीसीतानाथः स्वयमाविर्भूयावदत् 'अहमस्मि सन्तुष्टः त्वदीयया तपस्यया. अधुना दक्षिणापथं गत्वा तत्र भूभारहाराय ममावतीर्णस्य शिवाद्याख्य शिवनृपतेः साहाय्यं विधेय'मिति. श्रीसमर्था अपि अमुं रामदेवनियोगं शिरसा गृहीत्वा 'पुरश्चरणं च समारब्धं, तच्च समाप्तकल्पमेव. तच्च समाप्य युष्मन्नियोगमनुवर्तिष्ये' इति जगदुः. एवमनेकवारं संवृत्तं. एकदा मारुतिः स्वयमाविर्भूय सकोपं निजगाद-दक्षिणापथं गच्छेति प्रभुणा समाज्ञप्ता अपि यूयं तपोनिमित्तेन अत्रैव तिष्ठथ ! एतच्च न समीचीनम्. शीघ्रमेव गन्तव्यमिति. समर्थास्तु पुनरपि-गायत्रीपुरश्चरणं त्वरितं समाप्य गमिष्यामि. तावदपि प्रभूणामेतां आज्ञां सोतयति इति जगदुः.

ततश्च अवशिष्टानि कानिचित् तीर्थानि वीक्ष्य तत्र मासपर्यन्तमूषुः. ततश्च निर्गत्य जगन्नाथस्य पुरीं समागत्य जगन्नाथस्य दर्शनं गृहीत्वा तेनैव मार्गेण रामेश्वरं लंकां च गत्वा तत्र मासत्रितयं समं निमीषग-कुलमादराविध्यमाश्रय पुनरपि दक्षिणापथस्थानि 'आदिरंग, मध्य-रंग, अन्तरंग' इत्यादीनि तीर्थानि पश्यन्तः क्रमेण करवीरक्षेत्रमागत्य पुनरपि पंचवटीक्षेत्रं प्राप्य सर्वां पृथ्वीप्रदक्षिणां समापयामासुः.

पाठकाः ! इदानीन्तनाः केचन वदन्ति नास्ति तीर्थाटनस्य किमपि फलं. केवलं द्रव्यव्यय एव. तदपेक्षया दीनाभ्यागतानां सत्कारकरणमेव अधिकं फलप्रदमिति. सत्यमेव तेषां मतमिदं. इदानीन्तनाग्नि-शकटमार्गेण तीर्थयात्राकारिणां तीर्थयात्रा कीदृश. केवलं पापापनयनम् एकस्मिन् स्थानेऽभिशापटमात्रा दिनद्वित्रपर्यन्तं तत्रैव स्थित्वा पलि-शपि स्थले ततोऽपसरणे को वा लाभः ? का वा चित्तस्य प्रसन्नता ? कुतो वा तीर्थयात्राप्रयोजनस्य लोकस्थितिनिरीक्षणरूपस्य प्राप्तिः ? तस्मा-दग्निशकटेन तीर्थयात्रा नाम केवलं गतानुगतिकस्वरूपपरंपरैव.

प्रियपाठकाः ! तीर्थयात्रायाः प्रयोजनमेव नास्ति केवलं निष्फ-लैव सेति न ममाशयः. अस्ति तु तीर्थयात्रायाः परमं विविधज-नानां परस्परविरुद्धनानाचारनिरीक्षणं नाम लोकोत्तरं प्रयोजनं. ये भगवद्भक्ताः साधवः ते लोककल्याणार्थमेव प्रादुर्भवन्ति इति निर्वि-वादम्. यदा च लोकोद्धारः कर्तव्यः तदा प्रथमतः तेषां स्थितिः प्रत्य-क्षीकरणीयेति न्याय्यमेव. ऋते लोकस्थितिज्ञानात् कीदृशो वा तेषामुद्धारः कर्तव्य इति अशक्यं निश्चेतुम्. अतएव लोककल्याण-दक्षाः प्राचीनाः साधवः सर्वां पृथ्वीं पर्यटन् ! यथा श्रीशंकराचार्याः, श्रीवल्लभाचार्याः, तथाऽन्येऽपि.

तीर्थयात्राया द्वितीयं च प्रयोजनं तीर्थयात्राकारी [illegible] संकुचितां वृत्तिं त्यजति. यथा हि कूपस्थो मण्डूकः [illegible] जगत् मन्यते तथाऽदृष्टनानादेशवृत्तो मानवोऽहमेव विद्वान् मन्यते प्रियपाठकाः ? यदि यूयं वदिष्यथ केवलं [illegible] न तीर्थयात्रायाः तदा तेनैव उद्देशेन पर्यटनीयं. किं [illegible] तार्थं संकल्पयेति तदाऽहं ब्रवीमि सत्यं. 'परन्तु यथा सर्वत्र [illegible] तन्मूर्तिकामेव भूतदयां च भावयतां नः आर्याणां या [illegible] देशेषु परमेश्वरास्तित्वभावनोत्कटत्वमूलिका या [illegible] प्रकृतमा प्रसिद्धो उपयोगः, न तथा केवलं [illegible] वलोकनार्थं पर्यटतां जनानां विषयतृष्णावशीकृतानां. स्थाने [illegible] तीर्थत्वभावनारहितात् तान् [illegible] संकल्पना स्फुरति. नहि संभ[illegible] [illegible] देवालये परमात्मास्तित्वं [illegible] [illegible] अस्तु प्रकृतमनुसरामः

[illegible] पञ्चवटीक्षेत्रं प्राप्य स्वदिव्यं [illegible] [illegible]मेव रामचन्द्रदेवालयं गत्वा दाशरथिं संपूज्य सर्वं पुण्यप्रदा[illegible] [illegible]पुण्य मीनानाधाय अदुः यदा च श्रीसमर्थैः मनसा तथा [illegible] [illegible] गृहीत तदा श्रीकौसल्यानन्दनः स्वयं तदुदकं [illegible] स्वहस्ते समुद्धमयामास गृहीत्वा च तत् रामचन्द्रः स्वयं रा[illegible] [illegible]न अवदत्—गृहीतं मया भवदीयं पुण्यं. प्रीतोऽस्मि. इतः सत्व[illegible] [illegible]मेव कृष्णातीरे गत्वा तत्र यवनदासकस्य शिवनृपतेः [illegible] विधाय सनातनधर्मोद्धारः कर्तव्य इति. श्रीसमर्थाश्च स्वप्रभो[illegible] इत्याज्ञां शिरसा स्वीकृत्य 'गंगां प्रदक्षिणीकृत्य मातृदर्शनं विधा[illegible]

मिष्यामि' इत्यवोचन्. श्रीसीतापतिरपि तथास्तु इत्यभिधाय तिरो- धे. ततः श्रीसमर्थाः क्रमेण विविधानि स्थानानि अवलोकयन्तः र्वभूतलविख्यातं नानाविद्वद्गणमण्डितं एकनाथस्वामिनिवासपवि- भूतं परमपवित्रं पैठणनगरं समाजग्मुः. तत्र च प्रतिदिनं गंगायां त्वा माधुकरीं वृत्तिमुपजीव्य सायंकाले वृन्दावनस्य समीपे हरि- र्तनं विधेयमिति समर्थानां नित्यक्रम आसीत्.

एकदा संध्योपासनार्थं गंगायाः तीरे समुपविष्टेषु ब्राह्मणेषु मर्थाअपि तत्रागच्छन्. तदानीं तेषां वेषः ईदृश आसीत्—मस्तके टापटलं, कण्ठे माला, कुक्षौ कमण्डलुः काष्ठफलकं च, हस्ते क्ष्यभेदकं दण्डाग्रं यंत्रं (गल्लोल) इति. एतादृशमपूर्वं वेषमवलो- य विस्मिताः ते ब्राह्मणा उपहासबुध्या 'भो भगवन् ? कोऽयमा- मः' इति अपृच्छन्.

समर्थास्तु निःशंकं 'ब्रह्मचर्याश्रमः, श्रीराम उपास्यदेवता, ायाश्च स्वेच्छारूपः' इति प्रत्यवदन्. श्रीसमर्थानामलौकिकं तेजो ोक्य स्तब्धा अपि ते ब्राह्मणाः पुनरपि 'हस्ते किमिदं ? अपि न्योऽयमभ्यासः' इति सोपहासं पप्रच्छुः. अस्ति युष्मत्कृपया इत्युक्ते ; वियति उड्डीयमानं खगं प्रदर्शयित्वा प्रदर्शयतु अत्रभवानभ्यासकौ- लं' इति प्रत्यभाषन्त. विप्राज्ञा प्रमाणमित्युक्त्वा एकं पाषाणखण्डं हीत्वा तथा लक्षितो विद्धश्च स पक्षी क्षणादेव धरणितले पतन् त्वं प्राप च. तं च खगं मृतमवलोक्य सर्वे ब्राह्मणाः कोलाहलं र्वन्तः समर्थानाहुः. 'काषायवस्त्राणि धृत्वा हत्यां करोषि ! ाग्रतं प्रायश्चित्तं गृहाण. नचेदवं पतितः स्याः ! इति. ब्राह्मणाना- मेवं वचनमाकर्ण्य स्मेरवदनाः श्रीसमर्थाः तान् प्रत्यूचुः—विप्रदेवाः ?

चिन् दिनानि न्यवसन्. अथ गंगाप्रदक्षिणार्थमंबाया रेणुकायाः आज्ञां गृहीत्वा पुनश्च प्रदक्षिणीकृत्य गंगां पंचवटीं समागत्य श्रीरौ-सस्यानन्दनाय सर्वं प्रदक्षिणापुण्यं वितीर्य तेन दक्षिणापथं गन्तुं समाज्ञप्ताः कृष्णातीरमाजग्मुः.

शरणमगमन्. तेन जगदीश्वरः स्वभक्तवरहृदयेषु तेषामुद्धारार्थं प्रेरणां चक्रे.

ते च भक्तप्रवराः श्रीरामदासस्वामिप्रभृतयः सर्वासु दिशासु समुत्पन्नाः साधुवरा एव. तेषां साधूनामन्तःकरणानि नाम ईश्वरप्रतिबिंबग्राहीणि दर्पणानीव. यथा हि बिंबे विद्यमानं चिह्नजातं दर्पणे प्रतिबिंबति तथैव ईश्वरेच्छादिकं सर्वं साधूनां हृदयेषु. तात्पर्यमिदमेव—सकलजनपीडितैः दुर्बलैः कृतां प्रार्थनां निशम्य करुणार्द्रो दयाघनः परमात्मा साधुद्वारा सर्वमिदं जगदुद्धरतीति.

ते च भक्तप्रवरास्तदानीं यवनाक्रान्ते सर्वस्मिन् आर्यावर्तेऽसंख्या अजायन्त तथापि प्राधान्येन श्रीसमर्थानां समये पंच भक्तश्रेष्ठा आसन्. ते च नामतो यथा—

(निवासस्थानं)
१ श्रीरामदासस्वामिनः (परळीदुर्गं)
२ श्रीजयरामस्वामिनः (वडगांवग्रामः)
३ श्रीरंगनाथस्वामिनः (निगडीग्रामः)
४ श्रीआनन्दमूर्तिस्वामिनः (ब्रह्मनाळग्रामः)
५ श्रीकेशवस्वामिनः (भागानगरं)

प्रियवाचकाः ! यद्यप्येतत् श्रीसमर्थानां चरित्रं तथापि संक्षेपतस्तदनुषंगिणामुपरिलिखितानां चतुर्णामपि साधूनां चरित्राणि निवेदयामि.

(श्रीजयरामस्वामिनः)

तत्रभवतां जयरामस्वामिनां जन्मभूमिः कात्रापाद इति दक्षिणापथस्थो महान् विभागः. तत्र 'भिकाजीपन्तदेशपाण्डे'नामकः कश्चन भगवद्भक्तो विप्रवरोऽवसत्. तस्य पत्नी कृष्णादेवी. इमावेव मस्वामिनां पितरौ. बाल्य एव भिकाजीपन्तः स्वर्गं जगाम.

गदु.खिना साध्वी कृष्णादेवी श्रीपंढरपुरक्षेत्रं विठ्ठलेशदर्शनार्थं जय
रामस्वामिभिः समाजगाम तत्र विठ्ठलेशं वीक्ष्य विनष्टपा . . .
कृष्णादेवी मोक्षं ययौ सर्वपापविनिर्मुक्ता जयरामस्वामिनो गोपा
पुरे श्रीविठ्ठलेशदर्शनार्थं तीव्रं तपोऽकार्षुः तेन तपसा संतुष्टो विठ्ठ
लेशः स्वयमाविर्भूय 'वरं ब्रूहि' इत्युवाच जयरामस्वामिनश्च श्रीवि
ठ्ठलेशं साक्षात्कृत्य कृतकृत्या अनुग्रहं ययाचुः विठ्ठलेशस्तु
'कृष्णापाअपाऽर्णे' इत्याख्याना साधूनां समीपे गन्तुमादिदेश.

जयरामस्वामिनोऽपि विठ्ठलेशाज्ञामनुसृत्य तेभ्यः सा... ...
ग्रहं गृहीत्वा धन्याः सन्तः स्वगुरून्विज्ञापयामासुः गुरुचरणाः
'सर्वदैहद्वयेव मम चित्तवृत्तिः कथं तिष्ठेत्' इति जयरा... ...
मिद वचनं निशम्य कृष्णापासाग्रुयरा अश्रोत्तर—नाम ? जयराम
तदर्थं सततं भजनमगनिरपेक्षणे तत्र त्वचिरादेव स्वर्गं गन्तार
तथ्यं शीघ्रमेव कृष्णातीरमागमिष्यता लोकोत्तरवैराग्यशालिना श्रीरा
मदासस्वामिनो सन्निधौ सम तेन ... अभिलषित ...
भविष्यतीति.

जयरामस्वामिनस्तद्वचनमाकर्ण्य संतुष्टा कतिपयदिनानि तत्रैवो
षित्वा दिवंगतेषु तेषु साधुवरेषु श्रीसमर्थान्... ...
माहुलीक्षेत्रमागत्य श्रीसमर्थानां परमपवित्रे चरणारविन्दे नेमुः. श्रीस
मर्था अपि परमप्रेम्णा तान सादरं स्वसंनिधौ न्यधुः. ततश्च ...
वसन्ते ते जयरामस्वामिनः श्रीसमर्थानामाज्ञया विरचितमठा
श्रीशिष्यसम्प्रदायं वर्धयन्तः श्रीसमर्थानां सनातनधर्मोद्धारकार्ये ...
साहाय्यं चक्रुः. समये समये च श्रीसमर्थानां दर्शनार्थं पत्नी...
मामपि समागच्छन्.

एकदा श्रीजयरामस्वामिनो नदीं स्नातुं प्रस्थिता मार्गे करुणार्द्रं शोकध्वनिमशृण्वन्. करुणाक्रान्तमनसो झटिति तत्कारणं परिशोधयन्तस्ते कयोरपि वृद्धयोर्मातापित्रोः कश्चित्तरुण एकाकी पुत्रो मृतस्तस्य वृद्धौ मातापितरौ तदर्थं शोचत इत्यजानन्. नवनीतकोमलान्तःकरणाः सहसा तद्गृहं गत्वा जयरामस्वामिनः पुत्रशोकविव्हलौ भूमितले लुठन्तौ तत्पितरौ जगदुः—न मृतो युवयोः पुत्रस्तत्किं वृथा शोचतम् ! इति. उक्त्वा चेत्थं तस्य मृतस्य कलेवरं स्वहस्तेनास्पृशन्. स च मृतो बालको जयरामस्वामिनां परमपवित्रेण हस्तकमलेन स्पृष्टमात्र एव सहसा रामनाम जपन् सुप्त इवोत्तस्थौ. वाचकाः ! स्वपुत्रं पुनरपि जीवन्तमवलोक्य तयोः स्थविरयोः पित्रोः कियान् प्रमोदोऽजायत ? कियती वा जयरामस्वामिषु आदरबुद्धिरिति यूयमेव तर्कयत.

(श्रीरंगनाथस्वामिनः)

एतेषां जन्मभूमिर्निजामशाहीराज्यान्तर्गतो 'नासरे' विभागः. एतेषां पितुर्नाम गोपालपन्तो मातुर्नाम 'ययाबाई' इत्यासीत्. एते च जन्मतः सुसंपन्ना अपि संसारसुखं विषवन्मन्वाना जीवत्स्वेव मातापित्रोः बदरिकाश्रमं गत्वा तत्र तीव्रं तपः समाचरन्. तेन तपसा सन्तुष्टो नारायणः स्वात्मानं दर्शयामास. श्रीरंगनाथस्वामिनस्तु त्रैलोक्यनाथं नारायणं वीक्ष्य परं सन्तुष्टा अनुग्रहं ययाचिरे. स्मेरमुखो नारायणः—त्वमलौकिकज्ञानशाली पितैव त्वामनुग्रहिष्यति इत्युक्त्वा तिरोदधे.

तिरोहिते नारायणे श्रीरंगनाथस्वामिनः स्वतपश्चर्यां समाप्य स्वगृहं प्रत्यागताः परमभगवद्भक्तात् स्वजनकादनुग्रहं गृहीत्वा ... तसः कानिचिद्दिनानि स्वगृहे एवावसन्. ततः

मत्स्यभगवद्भक्तानाहूयन्. तेऽपि तस्मिन्नेव क्षणे समुपस्थिताः. वृद्धा विधवा च त्रीणि पात्राणि पंचानिर्धनबलोऽस्य दुःखिता तूष्णीमस्थात्. तदाशयं विजानन्तो रंगनाथस्वामिनः स्वगृहद्रव्य रूप्याद्यभराणि त्रीणि पात्राणि निष्कास्यान्येषां साधूनां पुरतः स्थापयामासुः. तेषु नानाविधमन्नं पर्याप्तं श्रीसमर्थैः समं भुक्त्वा तां चोपदेशेनानुगृह्य स्वावासं प्रत्यागच्छन्.

(श्रीकेशवस्वामिनः)

तदानीमेव भागानगरे केशवस्वामिनो नाम महान्तो भगवद्भक्ता आसन्. ते च श्रीसमर्थानां यशःस्तोममाकर्ण्य तन्मुखाब्जदर्शनार्थमेकं भक्तिरसमयं पद्यकाव्यं पत्रे लिखित्वा केनचिच्छिष्येण सार्कं श्रीसमर्थानामन्तिकं प्रेषयामासुः. स च शिष्यः क्रमेण नानादेशानतिक्रम्य परलीदुर्गं प्राप्य श्रीसमर्थचरणान् ववन्दे. अर्पयामास तत्काव्यं समं मुद्रालपत्रेण. श्रीसमर्थाश्च तत्पत्रं गृहीत्वाऽनुवाच्य च मुदिताः केशवस्वामिनोऽस्तुवन्. तं च शिष्यं स्नानासनभोजनादिनाऽतोषयन्.

अथ स्वगृहगमनायाज्ञां याचन्तं तं शिष्यं श्रीसमर्था अपृच्छन्–कथं त्वया मार्गे जीवनयात्रा संपादिता? इति. स अवदत्–गुरुचरणैर्द्वौ ताम्रखण्डौ दत्तौ, तावेव मम पर्याप्तौ इति. समर्थास्तस्येदं वचनं निशम्य सस्मितमुखाः 'तस्मै नव ताम्रखण्डान्' वितेरुः समं मुद्रापत्रेण. तच्च गृहीत्वा निर्गतः स शिष्योऽतिदूरवर्तिनि स्वनिवासं गच्छन् मार्गे यथेच्छं व्ययमकरोत्. परन्तु श्रीसमर्थप्रदत्तास्ताम्रखण्डा अवशिष्टा एव.

वाचकाः ! महाराष्ट्रीयेषु तदानीतनेषु साधुषु 'तुकाराम'नामानः साधुवराः परं श्रेष्ठा आसन्. इमे अपि शिवनृपतेरुपदेशादिना साहाय्यं विधाय स्वराज्यस्थापनार्थं प्रोत्साहयन्ति स्म. ते च तुकारामाः श्रीसमर्थानां कीर्तिं निशम्य तद्दर्शनार्थं देहूग्रामात्तरळीग्रामं समागच्छन्. तानागच्छतः श्रुत्वा समर्था अपि विदिततद्विभवाः सशिष्यं प्रत्युज्जग्मुः. सत्कृत्य च तान् गृहीत्वा स्वावासं प्रत्यागमन्.

अथ परस्परं सानन्दं मिलितौ तौ साधुश्रेष्ठौ हरिकीर्तनादिभिः सर्वान् जनान् परमतोषयताम्. तत्र एकदा रहसि तुकारामान् प्रति श्रीसमर्थाः—'कथं युष्माकं वैराग्यसंपत्तिः संवृत्ता' इत्यपृच्छन्. तेऽपि परमभागवताः सरलहृदयाः—अहमस्मि जात्या वैश्यः. सोऽहं जात्यनुरूपं वणिग्व्यवहारं कुर्वन् सुखेन संसारयात्रामकार्षम्. अथैकदा सुदैवतो वा दुर्दैवतो वा महदवर्षणमभवत्. सर्वे च प्राणिनोऽन्नमलभमानाः सहसा प्राणान्विससृजुः. तदानीं च मम प्रथमभार्या सर्वे वंशजा मानवाः पंचत्वमयुः. मदीयः पुत्रश्च क्षुधातुरो यमालयं प्रविवेश. तद्वीक्ष्य 'सर्वमिदं जगदनित्यं क्षणभंगुरं च' इति मन्वानोऽहं कुलपरंपराप्राप्तां श्रीविठ्ठलेशभक्तिमधिकामकार्षम्. तत्रापि मम द्वितीया भार्या नातिसम्यगवर्तत. तयाऽपि स्ववर्तनेन मदीयं वैराग्यं दृढीकृतं. साम्प्रतं च कृत्स्नमपि दिनं हरिकीर्तनेन यापयन् युष्मादृशां सज्जनानां संगत्याऽऽत्मानं मोदयन् जीवनयात्रां करोमीति.

श्रीसमर्थाश्चेमं वृत्तान्तं श्रुत्वा नितान्तं सन्तुष्टाः स्वचरितमपि निवेद्य कतिपयदिवसानन्तरं तुकारामान् स्वावासं प्रेषयामासुः.

प्रियवाचकाः ! एवं तदानीतनैः साधुवरैः सह मिलित्वा श्रीसमर्थाः 'साम्प्रतं धर्मोद्धारः कथं कर्तव्य' इति विचारयामासुः.

वाचकाः ! महाराष्ट्रीयेषु तदानींतनेषु साधुषु 'तुकाराम'नामानः साधुवराः परं श्रेष्ठा आसन्. इमे अपि शिवनृपतेरुपदेशादिना साहाय्यं विधाय स्वराज्यस्थापनार्थं प्रोत्साहयन्ति स्म. ते च तुकारामाः श्रीसमर्थानां कीर्तिं निशम्य तद्दर्शनार्थं देहूग्रामात्सज्जीपाम समागच्छन्. तानागच्छतः श्रुत्वा समर्था अपि विदितनिजमिषाः सशिष्यं प्रत्युज्जग्मुः. सदनन्तरं च तान् गृहीत्वा सादरं मठमागमन्.

अथ परस्परं सानन्दं मिलितौ तौ साधुश्रेष्ठौ हरिकीर्तनादिभिः सर्वान् जनान् परमतोषयताम्. तत एकदा रहसि तुकारामान् प्रति श्रीसमर्थाः—'कथं युष्माकं वैराग्यसंपत्तिः संभूता' इत्यपृच्छन्. तेऽपि परमभागवताः सरलहृदयाः—अहमस्मि जात्या वैश्यः. सोऽहं जात्यनुरूपं वणिग्व्यवहारं कुर्वन् सुखेन संसारयात्रामकार्षम्. अथैकदा सुदैवतो वा दुर्दैवतो वा महद्दुर्भिक्षमपतत्. सर्वे च प्राणिनोऽन्नमलभमानाः सहसा प्राणान्विससृजुः. तदानीं च मम प्रथमा भार्या सर्वे बंधवश्च मानवाः पंचत्वमयुः. मदीयः पुत्रश्च क्षुधातुरो यमालयं प्रविवेश. तद्वीक्ष्य 'सर्वमिदं जगदनित्यं क्षणभंगुरं च' इति मन्वानोऽहं कुलपरंपराप्राप्तां श्रीविठ्ठलेशभक्तिमधिकामकार्षम्. तत्रापि मम द्वितीया भार्या नातिसम्यगवर्तत. तयाऽपि स्ववर्तनेन मदीयं वैराग्यं दृढीकृतं. साम्प्रतं च कृत्स्नमपि दिनं हरिकीर्तनेन यापयन् युष्मादृशां सज्जनानां संगत्याऽऽत्मानं मोदयन् जीवनयात्रां करोमीति.

श्रीसमर्थाश्चेमं वृत्तान्तं श्रुत्वा नितान्तं सन्तुष्टाः स्वचरित्रमपि निवेद्य कतिपयदिवसानंतरं तुकारामान् सादरं प्रेषयामासुः.

प्रियवाचकाः ! एवं तदानींतनैः साधुवरैः सह श्रीसमर्थाः 'साम्प्रतं धर्मोद्धारः कथं कर्तव्य' इति

(७) मठस्थापना भक्तियोगप्रसारश्च

श्रीसमर्थाः सर्वत्र महाचलेऽप्रतिहतसंचाराः परमतपस्विनः सर्वत्रारण्ये स्वयं संचार्य श्रीरघुपतिदेवालयस्थापनार्हं स्थलमशोधयन्. एकदा भ्रमेण पर्यटन्तः श्रीसमर्थाः समन्तादतिनिबिडवृक्षततिभिः परिवेष्टितं, सुगन्धिपुष्पगुच्छमण्डितवनलताच्छादितं, संततनिपतद्गिरिनिर्झरजलतुषारमौक्तिकमालाविभूषितं, भीष्मरविकिरणैरपि दुष्प्रवेशं, अतिभयंकरक्रूरव्याघ्रादिश्वापदनिवासं, चाफळनामकग्रामटिकाप्रान्तं स्थलं प्रेक्ष्य संतुष्टाः 'अत्रैव मठं निर्माय रघुपतिः स्थापनीयः' इति निरचिन्वन्. ततश्चाचिरादेव तत्र श्रीसमर्थानां शिष्यसमुदायोऽगणितद्रव्यशाली स्वगुर्वाज्ञानुरूपं देवालयं व्यरचयन्.

अथ सिद्धकल्पे देवालये श्रीरघुपतेः प्रतिमाविधानार्थं कुशलेषु शिल्पिषु समाहूतेषु सत्सु ते वर्षमात्रमवधिमकथयन्. तादृशं कालावधिमसहमानाः श्रीसमर्थास्तद्वचः श्रुत्वा खिन्नाः केवलं 'शीघ्रता'इत्येवाब्रुवन्.

अथैकदा श्रीसमर्था रहिमतपुरनाम्नि ग्रामे दक्षिणावाहिन्यां कृष्णायां स्नातुमगमन्. तत्र च गत्वा यथाविधि विहितस्नाना ध्यानार्थमुपविष्टा यदा च ते मारुतिमध्यायंस्तदा तेषां मनसि श्रीमारुतिर्नागतः प्रत्युत श्रीरामचन्द्र एव प्रादुर्बभूव. तेन विस्मिताः श्रीसमर्थाः श्रीरामचन्द्रमपृच्छन्–'कथमिदं'इति. तदा च श्रीरामचन्द्रः स्वयमाविर्भूयावोचत्–'मम प्राचीना मूर्तिरस्मिन्ह्रदे पतिताऽस्ति. तां गृहीत्वा चाफळदेवालये स्थापय' इति.

श्रीसमर्थाश्च 'श्रीरघुपतिर्हि मंगलानामपि मंगलं' इति मन्यमानास्तत्रैव स्थानशुद्धिं विधाय महान्तं मठं व्यरचयन्. ततश्च महतोत्सवेन दशरथनन्दनं देवालयेऽस्थापयन्. भगवतीं गजाननं चात्रैव. एवं चाफळग्रामे देवस्थापनां मठं च विरचय्य प्रतिवर्षं ते रामनवमीमहोत्सवं चक्रुः. वाचकमहाभागाः ! एवंक्रमेणाववर्धत प्रतिदिनं श्रीसमर्थानां यशःस्तोमः. नानादिग्भ्यो विविधसंसारदुःखदग्धा जनाश्चाफळमठमागत्य श्रीरामदेवदर्शनं विधाय स्वजन्मनः साफल्यं लेभिरे.

अथैवं श्रीरघुपतेः स्थानं विरचय्य साम्प्रतं शिष्यसंप्रदायं विवर्धयिषवस्ते समर्था ग्रामेषु यात्रामकार्षुः. मार्गे च ये ये शरणमागतास्ताननुगृह्य रघुनाथमेवां च कथयित्वा शिष्यसंप्रदायमवर्धयन्. श्रीसमर्थाश्च गोदावरीतीरे 'अडपळ' नामवासिनं अप्पय्यादीक्षिताख्यं श्रीशिवावतारं साधुवरं दृष्ट्वाऽथ तंजावरनगरं जग्मुः. श्रुतश्रीसमर्थकीर्तिस्तोमो गोब्राह्मणप्रतिपालकस्य शिवराजस्य बन्धुर्व्यंकोजिराजः समागच्छत्. श्रीसमर्थांभिरास्य सानन्दो महताऽऽदरेण प्रत्युज्जगाम. अभिवंद्य च श्रीसमर्थचरणकमले धन्यंमन्यस्तान् स्वराजधान्यां वासार्थं विज्ञापयामास. श्रीसमर्था अपि तदीयां विज्ञप्तिमंगीकृत्य कतिचिद्दिनानि तत्रोषुः.

वाचकाः ! ये खलु सज्जना अस्मिन् जगति दृश्यन्ते ते च दुर्जनैः परिवृता एव. दुर्जनसंत्रासिता हि ते सज्जनतां गच्छन्ति न प्रकृत्या. यो हि सज्जनान् सृष्ट्वा पुनरपि दुर्जनानुत्पादयति जगदीश्वरस्तस्यायमेवाशयः—यत्—दुर्जनद्वारा सज्जनानां कीर्तिस्तोमः इहलोकेऽपि जगति प्रसरत्विति. यथाहि सामान्यतो कंटकिवृक्षं विना सहकारवृक्षस्य योग्यतां न जानन्ति,

श्रीसमर्थाश्च 'श्रीरघुपतिर्हि मंगलानामपि मंगलं' इति मन्यमानास्तत्रैव स्थानशुद्धिं विधाय महान्तं मठं व्यरचयन्. तत्र च महतोत्सवेन दशरथनन्दनं देवालयेऽस्थापयन्, भगवतीं गजाननं चापि च. एवं चाफळग्रामे देवस्थापनां मठं च विरचय्य प्रतिवर्षं ते रामनवमीमहोत्सवं चक्रुः. वाचकमहाभागाः ! एवंक्रमेणावर्धत प्रतिदिनं श्रीसमर्थानां यशःस्तोमः. नानादिग्भ्यो विविधसंसारदुःखदग्धा जनाश्चाफळमठमागत्य श्रीरामदेवदर्शनं विधाय स्वजन्मनः साफल्यं लेभिरे

अथैवं श्रीरघुपतेः स्थानं विरचय्य साम्प्रतं शिष्यसंप्रदायं विवर्धयिषवस्ते समर्था ग्रामेग्रामे यात्रामचक्रुः. मार्गे च ये ये शरणमागतास्ताननुगृह्य रघुनाथसेवां च कथयित्वा शिष्यसंप्रदायमवर्धयन्. श्रीसमर्थाश्च गोदावरीतीरे 'अहपळ' ग्रामवासिनं अप्पय्यादीक्षितवर्यं श्रीशिवाबनारं साधुवरं दृष्ट्वाऽग्रे तंजावरनगरं जग्मुः. पुनःश्रीसमर्थकीर्तिस्तोमो गोब्राह्मणप्रतिपालकस्य शिवराजस्य बन्धुर्व्यंकोजिराजः समागच्छतः श्रीसमर्थानाकर्ण्य सानन्दो महताऽऽदरेण प्रत्युज्जगाम. अभिवंद्य च श्रीसमर्थचरणकमले धन्यंमन्यमानः स्वराजधान्यां मासार्धं विश्रामयामास. श्रीसमर्था अपि तदीयो विश्राममंगीकृत्य मानिचिह्नानि चक्रोपुः.

वाचकाः ! ये खलु सज्जना अस्मिन् जगति दृश्यन्ते ते दुर्जनैः परिवृता एव. दुर्जनसंत्रासिता हि ते सज्जनतां गच्छन्ति प्रसृता. यो हि सज्जनान् सृष्ट्वा पुनरपि दुर्जनानुत्पादयति जग भगवत्स्तामवेषामाशयः—यत्–दुर्जनद्वारा सज्जनानां कीर्तिस्तो दूरतोऽपि जगति प्रसरत्विति. यथाहि सानान्दतो अ कंटकिवृक्षं विना सहकारवृक्षस्य सौन्दर्यं न जानन्ति, .

इत्यवदन्. स तु यवननायकं मनसि निधाय द्वितीयदिने जयरामस्वामिनामानयनार्थं शिबिकां प्रेषयामास. जयरामस्वामिनोऽपि तत्परकीयाह्वानं स्वीकृत्य जग्मुः. यवनाधिपस्तु सादरं पुरस्तादागत्य सत्कृत्य च स्वामिनः सिंहासनमध्यारोपयामास. स्वामिसमक्ष—स्वामिचरणाः ! रात्रौ हरिकीर्तनसमये भवद्भिः—'साधूनां मार्गेण गन्तव्यः श्रीरामधामनिर्भयस्वी'ति प्रतिपादितं. अहं चापि साधूनां मार्गेणैव गच्छामि गन्तुमिच्छामि च. तद्भवद्भिर्मह्यं रामो वा दर्शनीयोऽन्यथा मदीयधर्मो वा स्वीकर्तव्य इति.

सरवेदं क्रूरं वचनं निशम्य श्रीजयरामस्वामिनो दुःखाकुला निरुत्तराः किंकर्तव्यतामूढा अजायन्त. ततो धैर्यमवलम्ब्य 'अस्मद्गुरवः श्रीरामदासस्वामिनोऽत्रैव तिष्ठन्ति तानाहूय तेषां सम्मतिं गृहीत्वा सर्वं करिष्यामः' इति जगदुः. स च यवनः परमप्रीत्या तथेत्युवाच.

अथ जयरामस्वामिनोऽपि स्वशिष्यं गोपाळं श्रीसमर्थानां निकटे प्रेषयामासुः. गोपाळस्वामिनस्तु तत्र गत्वा सर्वं वृत्तं श्रीसमर्थेभ्यो निवेद्य सामोदं ददृशुः. श्रीसमर्थाश्च—यथा हरिकथायां निरूपितं तथाऽधुना वर्तनीयं. साधुभिः स्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमेव चमत्कारा उपदर्शनीयानि, नेतरजनवदित्युक्तं. तन्मार्गेण यदुक्तं तेन तदभिप्रायमिति गोपाळस्वामिने निर्दिशन्तोऽपि सादरं तं यवनसभां समाययुः. अवदंश्च जयरामस्वामिनः—भगवन् ? का वार्ता ! अयं यवननायको रामचन्द्रं द्रष्टुमिच्छति ! साधु ! वयं तं सीतानाथं दर्शयिष्याम इति. उक्त्वा चेत्थं—ते प्राकारवलयं परितः शनैः शनैरितस्ततः पर्यटन्.

अथ तस्मिन्नेव क्षणे तस्मिन् प्राकारे यानि कोठीवंशगुरनिश्चा-

सनार्थं स्थापितानि छिद्राण्यासंस्तेष्वेकतरस्मादतिसूक्ष्माच्छिद्राच्छ्री-रामदासस्वामिनः सत्वरं बहिर्निर्गत्याधस्तनं प्राकारमागच्छन्. तत्र स्थित्वा तस्मिन्नवसरे जयरामस्वामिनः प्रति—'जयराम ? त्वम-प्यत्रागच्छे'त्यवदन्. अनवसिन एव श्रीसमर्थाज्ञावाक्ये जयरामस्वा-मिनस्तेनैव छिद्रमार्गेण निर्गता श्रीसमर्थानां सन्निधौ समागमन्. तत् [illegible] विस्मितं तं यवननायकं श्रीसमर्थाः सहास्यमवदन्—[illegible] एष साधुना मार्गः अनेन यदि त्वमत्रा-गमिष्यसि तदा तत्क्षण एव त्वां परमात्मानं रामचन्द्रं दर्शयिष्या-मीति [illegible] निशम्य हतबुद्धिः स यवनमुख्यः पश्चात्तापदग्ध[illegible] श्रीसम[illegible]चरणयोर्निपत्य क्षमामयाचत.

[illegible] श्रीसमर्थचरणान् स यवन [illegible] तस्य तदीनं वचनं निशम्य कृपा-पराः [illegible] श्रीसमर्थास्तदीया विज्ञप्तिमनुसृत्य गिरज-ग्रामे महान्तं मठं निर्माय तत्र वेणुबाईनाम्नीं प्रधानस्त्रीशिष्यां स्थाप-यित्वा तस्या नियोगमनुसृत्य यदि त्वं वर्तेथास्तदा कृतार्थो भविष्य-सीति [illegible] चाफळमठमागच्छन्.

[illegible] श्रीसमर्था कल्याणस्वामिनमादृत्याबोधयन्—कल्याण ? [illegible]ग्रामे नूतनं मठं स्थापयित्वा तत्रैव वसेति. तदि[illegible] निशम्य मूर्ध्नि वज्रपातेन निहिता इव कल्याणस्वामिनः [illegible] धरणौ निपत्य—'को वा ममापराधः संवृत्तो येन क्रुद्धा गुरुमाता मां दूरं क्षिपति' इत्यादि विलापैः श्रीस-मर्थान् विज्ञापयामासुर्वियोगाय. परन्तु धीराः श्रीसमर्थास्तान् सान्त्वयित्वा 'कल्याण ? पुरा डोमगांवग्रामे मदीयं वस्त्रं यदा कंटक-

एवं स्थानेस्थाने श्रीमारुतिदेवालयानि विरचय्य महाराष्ट्रीयतरुणानां शारीरसामर्थ्यमवर्धयन्.

एकदा च श्रीसमर्थानां दर्शनार्थं श्रीशिवराज आगच्छन्. स मुक्तकुमलप्रभो जिगमिषुः श्रीसमर्थानित्थं विज्ञापयामास---गुरुचरणाः! सन्ति राज्यकार्याणि बहूनि. तेषां सफलीकरणाय प्रयतते ऽयं दासः, परन्तु मनीषा तु युष्मत्सांनिध्यमपेक्षते. प्रतिदिनं श्रीगुरुचरणानां दर्शनं कार्यं. युष्मन्मुखकमलनिर्गतमुपदेशामृतं पेयमिति सदैव वाञ्छामि. परन्तु राजकार्यबाहुल्यान्न तथा कर्तुमहं पारयामि. तदहं गुरुचरणानेव प्रार्थयामि सांनिध्यदानार्थं. यदपि कृपालुतया गुरुचरणैः प्रदीयेत तदा विहितनित्यगुरुदर्शनो धन्यो भविष्यामि इति. तस्य चेमां प्रार्थनां निशम्य परळीदुर्गे स्थातुं श्रीसमर्था मनोऽकुर्वन्. शिवनृपतिरपि तेनात्मानं धन्यं भावयन् सर्वमेव दुर्गं सम्राट् श्रीसमर्थपादेभ्यः समर्पयन्. श्रीसमर्था अपि तत्रैव कृतनिवासा उपासनार्थं तत्र नूतनं मारुतिमस्थापयन्.

वाचकाः! एवंक्रमेण श्रीसमर्थाः श्रीरघुपतिनियोगमनुसृत्य सनातनधर्मोद्धारार्थं रात्रिदिवं प्रायतन्त. तैस्तैः प्रसिद्धैः साधुवरैः सह ते नानाविधानुपायान् व्यचिन्तयन्.

श्रीसमर्थाश्च श्रीरघुपतेस्तथा श्रीमारुतेश्च देवालयान्विविधस्थानेषु स्थापयित्वा लोकानुपदेशेनोत्तेजयन्तो मनस्यकुर्वन्---देवालयाश्च स्थापिताः, साम्प्रतं निष्यसंप्रदायो वर्धनीयः, शिष्यसमूहैर्विना विस्तृत आर्यावर्ते केवलमेकाकिना मया लोकजागृतिः कर्तुमशक्या. शिष्याश्च तत्रैवागच्छन्ति यत्र चोपासनालब्धः सामर्थ्यविशेषो दृश्यते. यद्यपि उपासनासंप्राप्ताः सिद्धयो नाम नान्तिमं साध्यं

(८) (उपासनासामर्थ्यचमत्काराः)

बालकाः ! यदा खलु लोकोद्धारः कर्तव्यस्तदा तात्कालिकैर्मुनि-वर्यैः लोकापवर्गाविघ्नोऽपदयं येनकेनापि मार्गेण लोकानां विश्वास-संपादनाय चमत्कारानावश्यकानि. यद्यपि तेषोपाया भिन्नास्तथापि सनातनधर्मनियामेऽस्मिन्भारतवर्षे प्रायः सर्व एव जना धर्म तत्त्वानु-ष्ठानं तन्मूलकांश्च चमत्कारानेव बहु मन्यन्ते. अतएव शिवराज-कालिकैः साधुवर्यैर्विविधचमत्कारैः सर्वेषां जनानां मनांस्याकृष्टानि.

सज्जनाः ! केवलमुदाहरणार्थं श्रीसमर्थचमत्कारप्रदर्शनात् पूर्वमहमन्येषां साधूनां द्वित्रांश्चमत्कारान् प्रदर्शयामि.

एकदा शिवनरपतिः केनचित्प्रसंगेन पुण्यपत्तनसमीपमागतो मनस्यचारीत्—इतश्च देहूग्रामो नातिदूरः. तत्र च तुकारामनामा साधुवरो निवसति. तेषां प्रख्यातमहत्त्वचरणानां श्रीसमर्थानां मुखादेव श्रुतः. तत् 'श्रेयांस्यनतिक्रमणीयानि' इति न्यायेन तान् साधुवरान् प्रत्यभीहत्य स्वराजधानीं गमिष्यामि इति. जगाम च देहूग्रामं. तत्र च भगवद्भक्तौ निमग्नान् तुकारामपादान् वीक्ष्य सान-न्दाश्रुपूर्णो नमस्कृत्य पृष्टकुशलः पुनः प्रत्यागमनानुज्ञां पप्रच्छ. ते च साधुवराः—'मध्याह्नकालः संवृत्तः श्रीपाण्डुरंगस्य प्रसादोऽपि सम्बद्ध एव. तत्स्वात्वा प्रसादं गृहीत्वा गन्तुमर्हसि' इत्यकथयन्.

शिवनृपस्तु सादरं सविनयं—प्रभवः! सैनिका मया सह समा-गताः, अभ्यागतोऽपि महान् प्रायः, सर्वेषां व्ययसाधारणमशक्य-मिति भवद्भिराज्ञा देयेति विज्ञापयामास. ते तु .

श्रीरंगनाथस्वामिनस्तु ऊचुः—'यत्र रुच्यते तदेव वपनीयं मद्-र्हमनर्हं वेति [illegible] विचारणीयम्. किंबहुना उक्तिनेन, एष गतो माहिष प्रवाहे वपनीय' इति जगदुः. ते च शिष्यास्तदाज्ञां शिरसि कृत्वं-त्वरयैवाकुर्वन्.

श्रीसमर्थाश्चापि प्रभुक्ताः शिवराजमवदन्—शिवराज ! य-द्यपि मदीयरंगनाथो भवत्स्थापि न मामकीन एव. न त्वमपि मुक्तो न वेति वीक्ष्य पश्चात्सन्यागत्य वयं भोक्ष्यामहे. त्वं तु भुंक्ष्वे-ति. इत्थमाहतो चिन्तयेनानंगीकुर्वन्तं शिवराजं वीक्ष्य श्रीसमर्थास्तेन सहैव रंगनाथस्वामिनिवासमागच्छन्. ते च तत्र प्रविश्य यदा पश्यन्ति तदा निद्रित एव माहिषस्यास्थीनि चर्म चास्थिलोपरो बभूव.

श्रीसमर्थाश्च स्वागमनं निवेद्य वन्दनार्थमागच्छन्. श्रीरंगनाथ-स्वामिनः प्रेक्ष्याबदन्—वाह ! रंगनाथ ! त्वं भ्रष्टोऽसि. अरे ! ब्राह्मणो भूत्वा माहिषं निहत्य कथं भक्षयसि ? इति. ते तु परम-भगवद्भक्ताः 'नायं ममापराधः किंतु गुरोरेव. यतस्त्वहं भवत्स्था-पि शिष्यस्तु युष्माकमेवेति' निगदन्तः श्रीसमर्थगुरुं प्रेक्ष्य ऊचु-ः. श्रीसमर्था अपि रंगनाथस्वामिनो गुरुं प्रेक्ष्य. एवं परस्परं वीक्ष्य प्रहृष्टौ तौ साधुवर्यौ समीक्ष्य राजा शिवः परं विस्मितोऽभूत्. अथ श्रीसमर्था रंगनाथस्वामिनः प्रत्यवदन्—रंगनाथ ! अहं चात्रैव भोक्तुमिच्छामि. तत्पाकादि स्थापयेति. गुर्वाज्ञा प्रमाणमिति निग-[illegible] प्रयातेषु रंगनाथस्वामिषु श्रीसमर्थाः शिवाजिनृपमाहुः 'राजन् ! वयमिदानीं रंगनाथेन सार्धं भोक्ष्यामहे. त्वं तु कथं गम्यस' इति. शिवराजस्तु—'नाहं किमपि जानामि. केवलं गुर्वाज्ञां पाल-यिष्यामि' इति.

युवराज् श्रीफलं तथा स्फटिकमालां च प्रसादत्वेन लेभे. गृहीत्वा च तं प्रसादं शिवराजस्तं साधुवरं नामनिवेदनाय विज्ञापयामास. ॥ ॥ साधुश्रेष्ठस्तस्य विज्ञप्तिं निशम्य सस्मितमुखः 'अस्य देहस्य नाम रामदासः इति. अहं च रघुपतिं सेवमानो गृहत्याश्रमी निवसामि आंबग्रामे. तथापि न किंचित्कार्यगौरवं तथाऽप्यदयं स्वीकार्यो रघुपतिप्रसाद' इति वदन्नेव तिरोदधे. राजा च प्रबुद्धस्तं प्रसादं मस्तकेन धृत्वा पश्चाद्विस्मितमनाः सत्वरम् आंबग्राममाजगाम. यदा ॥ शिवराजो आंबग्रामं प्रविश्य श्रीभेडाजी गृहस्य पुरतोऽङ्गणे स्थितवान्, तदा श्रीभेडाःचाकचलित्यागार्थं बहिरागच्छन्. भेडाश्च कृताशिवादर्शं शिवराजं विलोक्य सन्तुष्टः प्रसादमर्पणार्थमादिशत्. राजानं च चिन्ताकुलं वीक्ष्य विश्रिमारयास्ते सर्वैः समं भोजनार्थमचयन. अचिरादेव तत्रापि शिवराजः साधुवरस्तुकारामगृहेऽनुभूतं भोजनसौख्यं लेभे. तेन चोपासनासामर्थ्यस्यालौकिकत्वे संजातदृढ ईश्वरसामर्थ्ये आत्मविश्वासः स स्वराजधानीमाययौ.

प्रियवाचकाः ! निरूपिताः सामूनां स्वोपासनासामर्थ्येन सिद्धिता विविधाः प्रकाराः, सन्ति च सहस्रशः इतः कथान्यपि चैवमत्र स्वरूपदर्शनार्थमेव मया द्वित्रा निबद्धाः. सज्जनाः ! न सर्वे इमाः सर्वा मिथ्या भवितुमर्हन्ति. नैमे प्रसंगा येन केनापि स्वल्पबुद्धिना मानवेनानुभूताः किंतु लोकोत्तरबुद्धिमता सर्वंसद्गुणसंपन्नेन सनातनधर्मरक्षकेण लोकाभ्युन्नतिशालिना शिवराजेन स्वयम्.

किं च—इदं हावभावविस्मयास्पदत्वेऽपि सर्व एव जनाः स्वस्वीयतदनुभवैव निर्णयन्ति. निर्विलिकाश्च कस्तस्वं वदं तदेव तर्हि

र्मं निशम्य सन्तुष्टास्तद्दर्शनार्थैकं शिष्यं स्वमुद्राङ्कितपत्रेण सह प्रेषयामासुः. स च शिष्यः क्रमेण चाफळमठमागच्छन् कदाचिदेकत्र नदीतीरे स्वानुचरैः समं भोजनार्थमवसत्. अनुचरास्तु दूरं स्थित्वा स्वस्वपाकमकुर्वन्. एष तु मध्वाचार्यशिष्य एकाकी दूरं स्थितः स्वयं पाकसिद्धिमकरोत्. सिद्धे पाके जलानयनार्थं नदीं गतोऽकस्मादागतेन शुना दूषितं स्वपाकमपश्यत्. तद्वीक्ष्य दुःखाकुलोऽयचिन्तयत् 'पुनः पाकविधानं नाम महत्कष्टम्, तस्मादयमेव पाको विष्णुतीर्थेनाभिषिक्तो भक्षणीयः. नहि परमपवित्रं विष्णुपादोदकादन्यत्. पवित्रं हि अपवित्रतां विनाश्य स्वस्वरूपं वस्तु नियत इत्यपि दृष्टचरं तस्मादित्थमेव करणीयमि'ति. अन्वतिष्ठच्च तथैव.

अथ कतिपयदिवसैः स चाफळमठं प्राप्तः सर्वैरपि सत्कृतः श्रीसमर्थानां दर्शनाय ययौ. नमस्कृत्य च श्रीसमर्थान् गुरुदत्तं पत्रमर्पयामास. पत्रमनुवाच्य च श्रीसमर्थाः परं सन्तुष्टा अभवन्.

अथ स्नानार्थं विश्रामः स शिष्यः प्राबोचत्—वयं वैष्णवसम्प्रदायानुयायिनः. सम्प्रदायस्यायं नियमः—यदन्यस्य पाको न ग्राह्य इति. तद्वयमेव पक्ष्याम इति. ततश्च श्रीसमर्थानामाज्ञया श्रीदिवाकरभट्टैः प्रदत्तं सर्वमपि भोजनसाहित्यं गृहीत्वा स्वयं पाकमकरोत्. अत्रान्तरे श्रीसमर्थाः सर्वानवदन्—सर्वेषां पात्राणि स्थापयित्वा सर्वे पदार्थाः परिवेषणीयाः. घृतं तु वयं स्वयमेव परिवेषयिष्याम इति.

अथ सर्वेषु पात्रेषु परिवेषणपरिपूर्णेषु श्रीसमर्थाः स्वयं घृतभाजनमादाय घृतपरिवेषणेच्छया प्रथमं मध्वाचार्यशिष्यपात्रमागत्य घृतं पर्यवेषयन्. स्वपात्रं श्रीसमर्थैः स्पृष्टमवलोक्य स मध्वाचार्यशिष्यः क्रुद्धः—'किमिदं भवद्भिरनुष्ठितं ? साम्प्रतमिदमन्नं

क्रामन्ति. तस्माद्विदुषां वशीकरणे तदनुयायिनोऽज्ञा अपि वशा भवन्ति. अस्मिन्नार्यावर्ते तु ब्राह्मणा एव धार्मिकत्वाद्बुद्धिमत्त्वात् सर्वेषां परजातीयानां पुरोगा इति सर्वसम्मतं. उपरितननियमं मनसिकृत्या श्रीसमर्था ब्राह्मणानामादरेऽनलसा अभवन्. नानाविधैरुपायैस्ते ब्राह्मणान् स्वपक्षपातिनोऽकुर्वन्. तदर्थमपि तैर्बहुविधाश्चमत्काराः कृताः.

एकदा कपिलाषष्ठीयोगः समायातः. तस्मिन् पुण्यकाले जनाः सर्वेऽपि तीर्थेषु स्नानार्थमगच्छन्. श्रीसमर्थाश्च माहुलीक्षेत्रं जग्मुः. तत्र च स्नात्वा सर्वमाह्निकं समाप्य निर्गता दक्षिणाग्रहणार्थं ब्राह्मणैर्वेष्टिताः सर्वेभ्य एव नदीपाषाणानदुः. ब्राह्मणास्तु पाषाणान् दक्षिणात्वेन प्रदत्तान् वीक्ष्य क्रुद्धा [illegible] प्रयुञ्जाना न्तान् पाषाणानधो चिक्षिपुः. [illegible] कश्चन विप्रः श्रद्धालुर्गर्गीशेन च [illegible] दक्षिणापाषाणः श्रद्धया पूजार्थं स्वगृहे स्थापितः. ततः स विप्रो मध्याह्ने स्वगृहं प्राप्तः पाषाणं सुवर्णमयं वीक्ष्य सानन्दस्तं सर्वान् ब्राह्मणानदर्शयत्. ते [illegible] सौवर्णं वीक्ष्य दुःखाकुलाः शोचन्तो निन्दन्तः [illegible] सर्वेऽपि माहुलीब्राह्मणाः शिरसा प्रभूतान् पाषाणान् [illegible] नगरद्वारमाजग्मुः. [illegible] श्रीसमर्थोः सद्गुणा [illegible] समागत्य महताग्रहेण सर्वं वृत्तमाख्याय श्रुत्वा च सर्वे ब्राह्मणाः ऊचुः—भूदेवाः ! इदं ननु कालस्य माहात्म्यं. न मम. हा! ननु कपिलाषष्ठीयोगस्पर्शेन यथा मदत्ताः पाषाणाः सौवर्णाः संवृत्ताः. अस्तु. तत्फलमनुभवन्तु जना एव. तदनन्तरं [illegible] श्रीरघुपतिमन्दिरं गत्वा विश्राममकुर्वन्. [illegible] पाषा-

णा भवद्भिर्नेतुं शक्यास्तावन्तो नेयास्ते सर्वेऽपि सौवर्णा भविष्यन्तीति. ब्राह्मणा अपि श्रीसमर्थानां वचसि श्रद्धानाः स्नात्वा भुक्त्वा च सौवर्णान् पाषाणान् गृहीत्वा मुमुदिरे.

वाचकाः! उपरितनवर्णिताभ्यः कथाभ्यो भवद्भिः सारांशो गृहीत एव स्यात्—यत्—श्रीसमर्था लोकोद्धारचिकीर्षया कथं तत्तत्स्थानाग्रेसरागां स्वोपासनासामर्थ्यप्रदर्शनेन विश्वासं संपादयामासुरिति. यदि भव्येच्छया क्रियते तत्सर्वं साधिष्ठि सार्वजनीनम्. साम्प्रतं समागतानां शिष्याणां विश्वाससंपादनार्थं ये सिद्धिचमत्काराः कृतास्तानुदाहरामः—

सज्जनाः! सामान्येनेह जगति जनाः परप्रत्ययनेयबुद्धय एव भवन्ति. ते च स्वाग्रेसरैराहृताः पशव इव कस्मिंश्चित्कार्यविशेषे प्रवर्तन्ते. परन्तु तेषां तत्कार्यकर्तृत्वे आत्मविश्वासो यावन्न जायते तावत्तत्कार्यं सम्यङ् न भवति. अतो लोकोद्धारचिकीर्षुणा नरेण प्रथमं लोकाग्रेसराणां केनाप्युपायेन साहाय्यं लब्ध्वा तदग्रेपितानां मूढजनानां विश्वाससंपादनार्थं महान् यत्न आस्थेयः. एवं कृत एव तत्स्याभीष्टसिद्धिर्भवति नान्यथा. श्रीसमर्थाश्च सर्वमिदमवधार्य शिष्यसंग्रहार्थं प्रायतन्त.

एकदा शिवराजः ससैन्यं कुतश्चित्कार्यप्रसंगतश्चाफळमठसमीपत एव गच्छन् 'श्रीसमर्थाः समीप एव निवसन्ति' इति निशम्य सान्द्रिदृक्षुस्तत्र ययौ यत्र ते कल्याणस्वामिभिः सममतिष्ठन्. प्रणिपत्योत्थिते संजातकुशलप्रश्ने राजनि गन्तुमनुमतिं याचति सति श्रीसमर्थास्तमाहुः—राजन्! मध्याह्नकालसूर्यप्रखरकिरणैः श्रान्तोऽसि. तदत्रैव विश्रम्य भुक्त्वा पश्चाद्गमिष्यसि.

भगवद्भक्ता एव जानन्ति नेतरे जनाः. इतरे जनास्तु भगवद्भक्तान् कौपीनधारिणो वीक्ष्य दरिद्रानेव मन्यते. परन्तु भगवद्भक्तान् भागवैश्वर्यभोगिनो न जानते. राजन्! यदि नैवं स्यात्तर्हि ते किमर्थं सांसारिकं सुखं त्यक्त्वा दुःखमयीं तपश्चर्यां कुर्युरिति त्वं स्वयमेव विचारयेति. शिवराजश्चेदं भाषणामृतं निपीय सन्तुष्टः ससैन्यं स्वराजधानीं ययौ.

एकदा श्रीसमर्था यथेच्छं नानारण्यानि पर्यटन्तश्चाफळमठमागन्तुं प्रवृत्ताः. मार्गे च पाटणग्रामसमीपे कोयनानदीं वर्षावारिपरिपूर्णां महता जवेनोभयकूले कर्षन्तीं अपश्यन्. तां चोत्तितीर्षवस्तस्या जलेऽधावन्. किंतु महता जलवेगेनाकृष्टा भयंकरजलभयाक्रान्ता ममज्जुः. तदानीमेवोभयतीरवासिनो जनाः किंकर्तव्यतामूढाः 'संन्यासी मृतो मग्नः' इत्युच्चैरुक्रुशुः. तं चाक्रोशं निशम्य 'चान्द्रामपाटणकर' नामा पाटणग्रामाध्यक्षो नदीतीरमागत्य चुक्रोश. अन्वेषयति स्म श्रीसमर्थान् जलमज्जकैः समन्तात्. ते च जलमज्जकाः सुकुशला अपि स्वकर्मणि यशो नालभन्त.

अथ तद्दुःखदुःखितः स चांद्राजीरावस्तद्वृत्तं पत्रमाप्रेष्य दूतद्वारा चाफळमठं प्रेषयत्. तदनुवाच्य कल्याणोद्धवस्वामिनौ महता वेगेन तत्स्थलमागच्छताम्. तं चांद्रावं दृष्ट्वा तद्दर्शिते स्थाने कल्याणस्वामिनः प्रथमतः श्रीसद्गुरुतोषपरायणा ममज्जुः. अपश्यंश्चाधस्ताद्बद्धपद्मासनान् समाधिभाजान् श्रीसमर्थान्. तदानीमेव ते कल्याणस्वामिनः श्रीसमर्थान् स्कंधेनोद्धृत्य उपरिष्टादागच्छन्. श्रीसमर्थाश्च कल्याणस्वामिनो भक्तिं प्रेक्ष्य सन्तुष्टा अभवन्. अन्ये च शिष्यसमूहाः श्रीसमर्थानां समाधिसामर्थ्यं वीक्ष्य

एकदा श्रीसमर्थाश्चापळमठे निवसन्तीति श्रुत्वा श्रीशिवराजस्त-
र्शनार्थमाजगाम. तदानीं च श्रीसमर्थाः शीतज्वरपीडिता अन्तर्गृ-
ऽस्वपन्. शिवराजो दर्शनार्थमागत इति निवेदिता उत्थाय स्थिताः
स्योत्तरीयं वस्त्रं च देहादवतार्यास्थापयन्. शिवराजस्तु कृतमणि-
ताः पृष्टकुशलः कम्पमानं तद्वस्त्रं वीक्ष्य जातविस्मयो यद्दिरागत्य
ल्याणस्वामिनमपृच्छत्. ते च—श्रीसमर्थाः शीतज्वरपीडिता युष्म-
गमनं श्रुत्वैवोत्थाय स्थिताः. संतापप्रत्ययो माभूदिति श्रीसमर्थै-
रहीनं प्रावरणे स्थापितमिति अगादिषुः. तेषां चेदं वचनमाकर्ण्य
विस्मितः शिवराजः श्रीसमर्थान् व्यज्ञापयन्—सद्गुरो ? यदि
र्तं स्वशरीरादवतार्य स्वप्रावरणे स्थापयितुं यूयं प्रभवथ तदा
मिति तद्देहादेव न निराकुरुथ ? इति. श्रीसमर्थास्तु तदीयं भाषणं
ाम्य हसन्तः—तात ? शिवराज ? देहभोगोऽयं, अवश्यं भोक्त-
ः तत्र न कस्यापि प्रभुत्वमित्यवदन्.

एकदा शिवनृपतिः समं स्वयंत्रिभिश्चापळमठमागत्य श्रीसमर्थैः
र्ं वार्तालापं कुर्वन्नतिष्ठन्. अत्रान्तरेऽकस्मादेव श्रीसमर्थाः त्रि-
ा निमील्योदघाटयन्. प्रावरणवस्त्रं च द्दिम्नं. तद्वीक्ष्य शिवराजो
मविस्मयः श्रीसमर्थान्किमिदमित्यपृच्छन्. ते च तं शिवराजं
मीप आहूय प्रावरणवस्त्रं निपीड्य जलस्य बिन्दूंस्तस्य हस्तेऽक्षि-
. नरपतिस्तु ताम्रपीयं सामुद्रमिदमुदकमिति बभाण. वमन्ठ
तस्य कारणं. श्रीसमर्थाश्चेतः पंचदशे दिने ज्ञास्यसीत्येवावदन्.

अथ तस्मिन्नेव दिने श्रीशिवराजे समर्थान् द्रष्टुमागते
जापुरनगरे निवसन् महाधनिको 'मुंजे'उपनामकः कोऽपि समुद्र-
व्यवहारी वणिक् सकुटुंबमागत्य श्रीसमर्थचरणान् प्रणनाम. अव-

च्छं वर्तनं तत्साम्प्रतं महायुद्धे सुज्ञातमिति सर्वेऽपि जानन्तः कथं प्रामाणिकतां भजेरन्.' तत्रश्च ये मया तत्तत्साधूनां विशेषतश्च श्रीसमर्थानामुपासनासामर्थ्यमूलकाश्चमत्काराः प्रदर्शितास्ते केवलं न कविकल्पनारूपाः किंतु यथार्था एवेति नास्ति संदेहः.

वाचकाः ! एतासां कथानां कथनेऽस्ति ममाऽभिप्रायान्तरमपि. यदा हि लोकोद्धारः कर्तव्यस्तदा प्रथमत एव लोकोद्धारचिकीर्षुणा मानवेनोपासनादिभिरुपायैः स्वसामर्थ्यं वर्धनीयं. सामर्थ्यं विनाऽनुष्ठितं कार्यं सम्यक् न जायत इति लोक एव निवेदयति. यद्यप्यन्येषु कार्येषु सन्ति नानाविधा उपायाः, परन्तु लोकोद्धाररूपेऽलौकिके कर्मणि परमात्मोपासनाया अलौकिकोपायरूपाया ऋते नान्य उपायः. लोकोद्धारश्च भगवत एव कर्म.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥

इति गीतावचनात्. स च सर्वशक्तिमान् परमात्मा तत्कार्यं स्वभक्तद्वारा कारयति राजेव स्वभृत्यैः. तस्माद्द्विविधदुःखदग्धैर्जनैर्भगवतः साहाय्यलाभाय प्रथममीश्वराराधना कर्तव्या. तदर्थं च प्रसिद्धा भगवद्भक्ता गुरवः करणीया इति युक्तं.

वाचकाः ! एवंविधैर्बहुभिश्चमत्कारैर्विस्मिताः प्रायः सर्वं एव जनाः प्रतिदिनं शिष्या बभूवुः. श्रीसमर्थाश्च चिकीर्षिते लोकोद्धारकर्मणि शिष्यसंप्रदायस्यावश्यकतां पश्यन्तः शरणागताननुगृह्य शिष्यसंप्रदायमारेभिरे.

यद्धं वर्तते तस्मात्प्रतं महायुद्धे गुप्तकमिति सर्वेऽपि आनन्दः कथं प्राणाशिपत्तिं भजेरन्." तदत्र ये मया तत्तत्स्थानां विशेषतश्च श्रीसमर्थानामुपासनासामर्थ्यमूलकाश्चमत्काराः प्रदर्शितास्ते केवलं न कविकल्पनारूपाः किंतु यथार्था एवेति नास्ति संदेहः.

बान्धवाः! एतासां कथानां कथनेऽस्ति ममाऽभिप्रायान्तरमपि. यदा हि लोकोद्धारः कर्तव्यस्तदा प्रथमत एव लोकोद्धारेच्छुना मानवेनोपासनादिभिरुपायैः स्वसामर्थ्यं वर्धनीयं. सामर्थ्यं विनाऽनुष्ठितं कार्यं सम्यक् न जायत इति लोक एव निवेदयति. यद्यन्येष्वन्येषु कार्येषु सन्ति नानाविधा उपायाः, परन्तु लोकोद्धाररूपेऽलौकिके कर्मणि परमात्मोपासनाया अलौकिकोपायरूपाया ऋते नान्य उपायः. लोकोद्धारश्च भगवत एव कर्म.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥

इति गीतावचनात्. स च सर्वशक्तिमान् परमात्मा तत्कार्यं स्वभक्तद्वारा कारयति नाऽन्येन कस्यापि. तस्मादिहविषयेऽस्मदादिभिर्जनैर्भगवतः सान्निध्यलाभाय प्रथममीश्वराराधना कर्तव्या. तदर्थं च प्रतिष्ठा भगवद्भक्ता गुरवः शरणीया इति ध्रुवं.

बान्धवाः! एवंविधैर्बुद्धिचमत्कारैर्विस्मिताः प्रायः सर्व एव जनाः प्रतिदिनं शिष्या बभूवुः. श्रीसमर्थाश्च दिने दिने लोकोद्धारकर्मणि शिष्यवर्गप्राचुर्यमवलोकयन्तः सम्प्रदायवृद्धये शिष्यसंग्रहमारेभिरे.

पुत्रः किंतु मम भगिन्याः. मम भगिनी 'रखमादेवी' निराश्रया द्वाभ्यां पुत्राभ्यां सहात्रैव तिष्ठति. यदि माऽनुमिनुयास्तदाऽमुं मार्जिं युष्मभ्यं दास्यामीत्यवोचत्.

अथ मध्याह्नकाले भोजनादिविधिषु संवृत्तेषु श्रीसमर्थाः साध्वीं रखमादेवीं पुत्रस्य दानायापृच्छन्. सा तु श्रीसमर्थानामलौकिकेन तेजसा जातविश्रंभा स्वयं द्वाभ्यां पुत्राभ्यां सह श्रीसमर्थसंप्रदायानुयायिनी बभूव. ततश्चैकदा श्रीसमर्थाः सह तेन पुत्रेण मसुरीग्राममागच्छन्. तत्र ग्रामाध्यक्षाज्ञया श्रीरामोत्सवः प्रारब्धः. तस्मिन्नुत्सवे श्रीदेवप्रतिमा शिबिकायां स्थापयित्वा सर्वत्र संचारणीयेति नियम आसीत्. तादृशं नियममनुसृत्य यदा शिबिका निर्गता तदा मार्गस्थवापीतीरवर्तिनः सहकारतरोः शाखया शिबिकाग्रधारभञ्जनम्. श्रीसमर्थाश्च तदानीमेव तस्याः शाखायाश्छेदायाज्ञापयन्. सोऽपि कल्याणोऽयं अत्रे कुठारं गृहीत्वा तां छिन्दन् 'अरे ! त्वं पुरतः स्थित्वा पश्चाच्छिन्धि' इति सलीलं श्रीसमर्थैरुक्तः 'गुर्वाज्ञा प्रमाणं' इत्युक्त्वा तथैव कुर्वन्निवातरेव शाखया समं तस्यामेव वाप्यां पपात. श्रीसमर्थाश्च देवसन्निधावुपाविशन्. सर्वे च शिष्याः संवृत्तं वृत्तं निवेदयितुमशक्तास्तूष्णीमतिष्ठन्. ततश्च सर्वेऽपि शिष्या मिलिताः—'अम्बाजिस्तु वाप्यां पतितो मृतः, इदानीं तस्य देहस्य बाह्यं विधातुमाहो यामः' इति विज्ञापयामासुः. श्रीसमर्थाश्च तेषामिमां विज्ञप्तिं निशम्य सहासं 'किं मृतोऽम्बाजिः ?' इति वदन्तो वापीतीरमागत्य—'अम्बाजे ! इत आगच्छ' इत्युच्चैः समाह्वयन्. तत्क्षण एवाम्बाजिः श्रीसमर्थानां पुरस्तान्मुकुलितहस्तः तस्थौ. तं वीक्ष्य स्मेरवदनाः श्रीसमर्थाः

नादि कुर्वन्ती सांख्यकल्पितपुरुषवत्संसारे सर्वव्यवहारसाक्षि-
यैव न तत्कर्त्री. तेन व्यवहारकार्येषु स्त्रीणामेव प्राधान्यं.

किंच—व्यवहारार्थं साक्षादेव नानाजातिभिः समं यथा पुरुष-
जातिः संबध्यत एवं स्त्रीजातिर्न. तेन परकीयसंसर्गदोषदूषितान्तः-
करणा पुरुषजातिः प्रायः स्वधर्माचारान्मुंचति परकीयाचारान्
गृह्णाति. नैवं स्त्रीजातिः. तेनानुकूलायां स्त्रीजातौ स्वधर्मनिष्ठाऽपि
स्मिन् कार्येऽनुकूला भवति. अस्तु.

श्रीसमर्थाश्च यस्मिन् समये स्वदेशोद्धारार्थं प्रायतन्त तदा प्रायः
त्लाऽपि पुरुषजातिर्यवनसंसर्गदूषितैवासीत्. तद्वीक्ष्य दुःखा-
कुलाः श्रीसमर्थाः पुरुषजातितत्वरणानेव स्वशिष्यांश्चक्रुः स्त्रीजातिं
च परमपवित्रां सनातनधर्मानुचारिणीं वीक्ष्य ततोऽपि काश्चित्
स्त्रीः स्वमतानुवर्तिनीरकुर्वन्. तासां मध्ये कासांचिच्चरितानि परमा-
दरेणाहं निरूपयामि.

श्रीसमर्थानां स्त्रीशिष्यवर्गे त्रीणि स्त्रीशिष्यरत्नानि सतीदेवी,
वेणुदेवी, अक्कादेवीनामान्यासन्.

तत्र सतीदेवी खलु शहापुरग्रामाध्यक्षस्य पत्नी. इयं हि पर-
मसाध्वी पतिव्रताऽऽसीत्. एकदा श्रीसमर्थाः शहापुरे गत्वा भिक्षार्थं
ग्रामाध्यक्षस्य गृहमगच्छन्. तस्मिन्दिने तस्य ग्रामाध्यक्षस्य गृहे
सर्वेऽपि अनाश्रितातुरा आसन्, श्रीसमर्थास्तु तत्कारणं जिज्ञास-
माना मुख्यस्य ग्रामाध्यक्षस्य यवनराजराजधानीगतस्य चिरं वेला-
यमानत्वमजानन्. तस्मिन्नेव क्षणे श्रीसमर्थास्तां ग्रामाध्यक्षपत्नीं
सतीदेवीमवदन्—अहमितो गत्वैकादशेऽहनि भवत्याः पतिं मोच-
यित्वाऽऽनेष्यामीति.

जैनादि कुर्वन्ती सांख्यकल्पितपुरुषवत्संसारे सर्वव्यवहारसाक्षिण्येव न तत्कर्त्री. तेन व्यवहारकार्येषु स्त्रीणामेव प्राधान्यं.

किंच—व्यवहारार्थं साक्षादेव नानाजातिभिः समं यथा पुरुषजातिः संपृच्यत एवं स्त्रीजातिर्न. तेन परकीयसंसर्गदोषदूषितान्तःकरणा पुरुषजातिः प्रायः स्वधर्माचारान्मुंचति परकीयाचारान् गृह्णाति. नैवं स्त्रीजातिः. तेनानुकूलायां स्त्रीजातौ स्वधर्मनिष्ठाऽपि तस्मिन् कार्येऽनुकूला भवति. अस्तु.

श्रीसमर्थाश्च यस्मिन् समये स्वदेशोद्धारार्थं प्रायतन्त तदा प्रायः सर्वाऽपि पुरुषजातिर्यवनसंसर्गदूषितैवासीत्. तद्वीक्ष्य दुःखाकुलाः श्रीसमर्थाः पुरुषजातितलक्षणानेव स्वशिष्यांश्चक्रुः स्त्रीजातिं च परमपवित्रां सनातनधर्मानुधारिणीं वीक्ष्य ततोऽपि काश्चिन् स्त्रीः स्वमतानुवर्तिनीरकुर्वन्. तासां मध्ये कासांचिच्चरितानि परमादरेणाहं निरूपयामि.

श्रीसमर्थानां स्त्रीशिष्यवर्गे त्रीणि स्त्रीशिष्यरत्नानि सतीदेवी, वेणुदेवी, अक्कादेवीनामान्यासन्.

तत्र सतीदेवी खलु शहापुरग्रामाध्यक्षस्य पत्नी. इयं हि परमसाध्वी पतिव्रताऽऽसीत्. एकदा श्रीसमर्थाः शहापुरं गत्वा भिक्षार्थं ग्रामाध्यक्षस्य गृहमगच्छन्. तस्मिन्दिने तस्य ग्रामाध्यक्षस्य गृहे सर्वेऽपि जनाश्चिन्तातुरा आसन्, श्रीसमर्थास्तु तत्कारणं जिज्ञासमाना मुख्यस्य ग्रामाध्यक्षस्य यवनराजराजधानीगतस्य चिरं वेलायमानत्वमजानन्. तस्मिन्नेव क्षणे श्रीसमर्थास्तां ग्रामाध्यक्षपत्नीं सतीदेवीमवदन्—अहमितो गत्वैकादशेऽहनि भवत्याः पतिं मोचयित्वाऽऽनेष्यामीति.

दिनिः पाकसाधनैः पाकं विधाय नैवेद्यसमर्पणाय विलापयन्तीं सतीदेवी—'त्वं पृष्ठनितःसृत्वा तिष्ठ' इत्यादिश्य श्रीरामचन्द्राय नैवेद्यं समर्प्य प्रसादं जगृहुः. अत्रान्तरे 'श्रीसमर्थाः कथं भुंजते' इति दर्शनार्थं संजातकुतूहला सा सतीदेवी किंचित्पर्यायस्य प-श्यन्ती घोररूपं हनूमन्तं प्रेक्ष्य मुमूर्छ.

अथ समाप्तभोजनाः श्रीसमर्थास्तां सतीदेवीं संज्ञां लंभयित्वा श्रीभगवतो मारुतेर्दर्शनेन प्रशंसन्तः शहापुरमागत्य स्वीये भवने हनूमन्तं स्थापयित्वा तस्य तीर्थग्रहणेनैव स्वजन्मनः साफल्यमव-गन्तुं तामादिशन्. साऽपि तदिदं समर्थवचनं शिरसा कुर्वन्ती हनूमन्तं चिरं परिचरन्ती चिरमुवास.

वाचकाः ! कियती खलु श्रद्धा सतीदेव्याः श्रीसमर्थेषु ! केच-नेमां कपोलकल्पनां मन्यन्तु. केचनांधश्रद्धां. परन्तु एतादृशान्युदाह-रणानि संभवन्तीत्यत्र न संशयः. अस्तु.

एवमेव वेणुदेव्यपि श्रीसमर्थानां परमप्रिया शिष्याऽभवत्. यथा हि पुरुषशिष्येषु कल्याणस्वामिनः श्रीसमर्थानां प्रतिबिम्बं एवमेव स्त्रीशिष्येषु वेणुरासीत्. सज्जनाः ! इयं खलु मिरजग्राम-वासिनां देशपांडउपनामकानां देशाध्यक्षाणां कन्या. बाल्य एव प्रा-प्तवैधव्या केवलमहर्निशं रामचन्द्रसेवापराऽभूत्. सा च सर्वत्र प्रसरन्तीं श्रीसमर्थानां कीर्तिं निशम्य शरणमागता दीक्षयानुगृहीता. यदा च श्रीसमर्थैर्मिरजग्रामे मठः स्थापितस्तदा शिष्यत्वेनेमामेव ते तत्राऽस्थापयन्. प्रतिवर्षं च रामनवमीमहोत्सवार्थं चाफळमठ-मागत्य श्रीरघुपतिसेवा कर्तव्येति वेणुदेव्या नियम आसीत्. श्री-समर्था अपि भूयोभूयस्तत्त्वोपदेशेन वेणुदेवीमन्वगृह्णन्.

किमत्र कारणमन्यत्तेऽप्रक्षेः ! तस्माद्वाक्यमिदं सर्वैरपि जनैः कस्याऽपि वस्तुनो निःसंदिग्धत्वेन स्वीकार इति. अस्तु.

एवंरीत्या सा वेणुदेवी मिरजनामके ग्रामे निवसन्ती रामनवमीमहोत्सवार्थं चाफळमठमागत्य श्रीसमर्थचरणदर्शनानन्दं समनुभवन्ती षष्टिवर्षाणि जिजीव. अथ वार्धक्यपीडिता चाफळमागन्तुमक्षमा महता कष्टेन चाफळमठं समागत्य श्रीसमर्थचरणान् 'मातृगृहगमनायाज्ञा देया' इति विज्ञापयामास.

श्रीसमर्थास्तु तदीयमभिप्रायं जानन्तः 'अस्त्यवकाशः, गच्छ मिरजमठं' इत्यवदन्. एवं द्वे वर्षे व्यतीते. भूयोभूयः सा वेणुदेवी श्रीसमर्थांस्तथा व्यज्ञापयत्, तेऽपि तथैवोत्तरमदुः.

एवं व्यतीते काले एकदा मुखप्रक्षालनार्थं बहिःस्थितान् श्रीसमर्थान् सा वेणुदेवी तथा पुनरपि विज्ञापयामास. तदानीं च श्रीसमर्थाः—अद्य गन्तव्यं. सम्यग्रीत्या पाकनिष्पत्तिं विधाय श्रीरघुपतिः संतर्पणीय इति जगदुः. तामिमाममृतमयीं वाणीं निशम्य सन्तुष्टा सा वेणुः पाकागारं गत्वा सर्वं पाकं सम्यगकरोत्.

श्रीसमर्थाश्च सर्वान् शिष्यान्—'अद्य वेणुर्मातृगृहं गमिष्यति तद्रघुपतिः सम्यक् पूजनीयः सर्वैश्चात्रैव सन्निधेयमित्यादिदिशुः. अथ रघुपतिं पूजयित्वा श्रीसमर्थाः स्वपात्रसंमुखं द्वितीयं पात्रं निधाय तत्र वेणुमुपवेशयित्वा महताऽऽनन्देन कृतभोजना हरिकीर्तनं विधातुं वेणुदेवीमवदन्. वेणुदेवी परमभगवद्भक्ताऽद्वितीयभक्तिभावेन तस्मिन्दिने तथा हरिकीर्तनमकरोद्येन सर्वेऽपि श्रोतृजना विस्मृतदेहभावा महानन्देऽमज्जन्. अथ समाप्ते हरिकीर्तने श्रीरघुपति-

एवमेवाकानाम्यपि अपरा स्त्री श्रीसमर्थानां शिष्याऽऽसीत्. वाचकाः ! एवंरीत्या श्रीसमर्थानां पुरुषशिष्यशाखा स्त्रीशिष्यशाखा च निरूपिता. साम्प्रतमन्यजातीयाः शिष्या निरूप्यन्ते.

सार्वजनीनमेतद्यत्केनाऽपि लोकोद्धारचिकीर्षुणा जनेन यशस्दायत्वेनापेक्ष्यते तत्सर्वं स्वीकर्तव्यमेवेति. श्रीसमर्थचरणैर्लोकानां विश्वाससंपादनाय स्थाने स्थाने मठाश्च स्थापिताः. तत्रापि स्वोपमाः शिष्याश्च नियुक्ताः तेन द्वारेण ते सर्वत्र भक्तिप्रसारमकुर्वन्. तेन चेतरजनवत्मज्जना यवना अपि तान् शरणमागच्छन्. श्रीसमर्था अपि तेषामप्युपयोगित्वं पश्यन्तस्तानप्यन्वगृह्णन्.

किंच–तत्त्वज्ञाननिर्धूताज्ञानाधीनकामक्रोधाः सज्जनाः शरणागतेषु क्षुद्रजनगम्यं स्वकीयपरकीयभेदं न शंकन्ते. नहि पयोदः पिपासुषु जातिभेदं शंकते. नापि चन्द्रः स्वज्योत्स्नां चाण्डालवेश्मनः परिहरति. इममेवं सामान्यनियममनुसृत्यैव श्रीसमर्थाः परकीयानपि शिष्यानकुर्वन्.

वाचकाः ? उपासनासामर्थ्यप्रदर्शनप्रकरणे या मया श्रीसमर्थानामलौकिक्यः कथा कथिताः, तत्र मिरजमामाभ्यक्षस्य दिलेलखानस्य तथा इन्दूरमामाध्यक्षस्य पाटलमामाध्यक्षस्य च वृत्तं लिखितमेव. तत एव च ते सर्वेऽपि श्रीसमर्थानां शिष्या आसन्निति भवद्भिर्विदितमेव स्यात्.

एकदा चाफळमठे श्रीरघुनाथस्य भूषणान्यपहर्तुं चोरा आगच्छन्. तानागतान् वीक्ष्य सर्वेऽपि कल्याणस्वामिप्रभृतयः शिष्यगणास्तांस्ताडयितुं निर्वासयितुं चोद्यताः. तांश्चोद्यतान् श्रीस-

एवमेवाक्कानाम्न्यपि अपरा स्त्री श्रीसमर्थानां शिष्याऽऽसीत्.

पाठकाः ! एवंरीत्या श्रीसमर्थानां पुरुषशिष्यद्वारा स्त्रीशिष्यद्वारा च निरूपिता. साम्प्रतमन्यजातीयाः शिष्या निरूप्यन्ते.

सार्वजनीनमेतत्तत्त्वेनाऽपि लोकोद्धारचिकीर्षुणा जनेन यपत्न-दायत्वेनापेक्ष्यते तत्सर्वं स्वीकर्तव्यमेवेति. श्रीसमर्थपरमेष्ठीनां विश्वाससंपादनाय स्थाने स्थाने मठाश्च स्थापिताः. तत्रापि स्वोपमाः शिष्याश्च नियुक्ताः तेन द्वारेण ते सर्वत्र भक्तिप्रसारमकुर्वन्. तेन चैवरजनवत्सज्जना यवना अपि तान् शरणमागच्छन्. श्रीसमर्था अपि तेषामप्युपयोगित्वं पश्यन्तस्तानप्यन्वगृह्णन्.

किंच-तत्त्वज्ञाननिर्धूताज्ञानाधीनकामक्रोधाः सज्जनाः कदापि शरणागतेषु क्षुद्रजनगम्यं स्वकीयपरकीयभेदं न शंकन्ते. नहि पयोदः पिपासुषु जातिभेदं शंकते. नापि चन्द्रः स्वज्योत्स्नां चाण्डालवेश्मनः परिहरति. इमं सामान्यनियममनुसृत्यैव श्रीसमर्थाः परकीयानपि शिष्यानकुर्वन्.

पाठकाः ! उपासनासामर्थ्यप्रदर्शनप्रकरणे या मया श्रीसमर्थानामलौकिकविषयः कथा कथिताः, तत्र शिरजग्रामाध्यक्षस्य शिलेलखानस्य तथा इन्दूरग्रामाध्यक्षस्य पाटलग्रामाध्यक्षस्य च इत्थं शिरितमेव. तत एव च ते सर्वेऽपि श्रीसमर्थानां शिष्या आसन्निति भवद्भिर्विदितमेव स्यात्.

एकदा चाफळमठे श्रीरघुनाथस्य भूषणान्यपहर्तुं चौरा आगच्छन्. तानागतान् वीक्ष्य सर्वेऽपि कल्याणप्रभृतयः शिष्यगणास्तांस्ताडयितुं [illegible] चोदिताः. शंकोदरान्

एवमेवाक्कानाम्न्यपि अपरा स्त्री श्रीसमर्थानां शिष्याऽऽसीत्. बाधकाः ! एवंरीत्या श्रीसमर्थानां पुरुषशिष्यद्वारा स्त्रीशिष्यद्वारा च निरूपिता. साम्प्रतमन्यजातीयाः शिष्या निरूप्यन्ते.

सार्वजनीनमेवकर्तव्येनाऽपि लोकोद्धारचिकीर्षुणा जनेन यावत्स-द्यत्वेनापेक्ष्यते तत्सर्वं स्त्रीकर्तव्यमेवेति. श्रीसमर्थचरणैर्लोकानां विधानसंपादनाय स्थाने स्थाने मठाश्च स्थापिताः. तत्रापि स्वोपमाः शिष्याश्च नियुक्ताः तेन द्वारेण ते सर्वत्र भक्तिप्रसारमकुर्वन्. तेन धेनरजनयत्नस्था यवना अपि तान् शरणमागच्छन्. श्रीसमर्था अपि तेषामप्युपयोगित्वं पश्यन्तस्तानप्यन्वगृह्णन्.

किंच–तत्त्वज्ञाननिर्धूतावज्ञानाधीनकामक्रोधाः सज्जनाः कदापि शरणागतेषु क्षुद्रजनगम्यं स्वकीयपरकीयभेदं न शंकन्ते. नहि पयोदः पिपासुषु जातिभेदं शंकते. नापि चन्द्रः स्वज्योत्स्नां चाण्डा-लवेश्मनः परिहरति. तमेनं सामान्यनियममनुसरन्त्येव श्रीसमर्थाः परकीयानपि शिष्यानकुर्वन्.

बाधकाः ! उपासनासामर्थ्यप्रदर्शनप्रकरणे या मया श्रीसमर्था-णामलौकिक्यः कथा कथिताः, तत्र शिरजग्रामाध्यक्षस्य शिलेल-दानस्य तथा इन्दूरग्रामाध्यक्षस्य पाटलग्रामाध्यक्षस्य च वृत्तं लिखि-तमेव. तत एव च ते सर्वेऽपि श्रीसमर्थानां शिष्या आसन्निति भवद्भिर्विदितमेव स्यात्.

एकदा चाफळमठे श्रीरघुनाथस्य भूषणान्यपहर्तुं चोरा आग-च्छन्. तानागतान् वीक्ष्य सर्वेऽपि कल्याणस्वामिप्रभृतयः गणास्तांस्ताडयितुं निर्यासयितुं चोद्यताः. तांश्चोद्यतान्

(१०) (श्रीसमर्थचरणेषु शिष्याणां विश्वासः)

बान्धवाः ! यो हि येन मार्गेण लोके लोकोत्तरं कार्यं चिकीर्षति तेन तस्य कार्यस्य साधनीभूता सामग्री सम्यक् संपादनीयेति सर्वसंमतं. यथाहि कश्चन नृपः स्वसमीपवर्तिनं राजानं यदा जेतुमिच्छति तदा स प्रथमं तस्य राज्ञो जये यत्कारणं युद्धसामग्र्यादि तत् सम्यगनुतिष्ठति. तत्राप्यादौ सत्साधनानि च. यथा च कश्चन पण्डितः कमप्येकं विषयमवलंब्य ग्रंथं विरचयितुमिच्छति तदा स प्रथमं तादृशग्रंथलेखनोपयोगिनीं सामग्रीमेकत्रीकरोति. तादृशसामग्रीसंपादने यान्यपि कारणानि तान्यपि समादधाति. यदि नैव कुर्यादथ ग्रंथं च लिखेत्तदा तस्य श्रमो जगदुपहसनीयतां व्रजेत्. तस्मात्कस्यापि कार्यस्य प्रारंभात् प्रथमतस्तत्साधनीभूतायाः सामग्र्याः संपादने महान् यत्नः करणीय इति सिद्धम्. कारणीभूतायां च सामग्र्यां समीचीनायां कार्यं भवत्येव. प्रकृते च श्रीसमर्थचरणैरवनतलोकोद्धारः कर्तव्य इति मनीषया वा परमेश्वराज्ञया वा कार्यं समारब्धं. तत्र च मुख्यं कारणं लोकजागृतिः. सा चोपदेशं विना न भवतीति तदर्थं स्वोपमाः शिष्याः संपादनीयाः. ते चावनतेभ्य एव जनेभ्यः सकाशात्. एवंच यानि कुलानि यवनसंपर्केण नात्यन्तं दूषितानि तेभ्य एव कुलेभ्यः सरलमतींस्तरुणान् गृहीत्वा तान् सदाचरणरतान्विधाय त एव लोकोपदेशार्थं प्रेषणीया इति प्राप्तम्. सज्जनाः ! इदमेवातिदुष्करं कर्म. प्रायः सर्वेषु भूयांसो जना आहारविहाररताः केवलं प्रत्यक्षमेव

(१०) (श्रीसमर्थचरणेषु शिष्याणां विश्वासः)

वाचकाः ! यो हि येन मार्गेण लोके लोकोत्तरं कार्यं चिकीर्षति तेन तस्य कार्यस्य साधनीभूता सामग्री सम्यक् संपादनीयेति सर्वसंमतं. यथा हि कश्चन नृपः स्वसमीपवर्तिनं राजानं यदा जेतुमिच्छति तदा स प्रथमं तस्य राज्ञो जये यत्कारणं युद्धसामग्र्यादि तत् सम्यगनुतिष्ठति, सहाय्यार्थं तत्साधनानि च. यथा च कश्चन पण्डितः कमप्येकं विषयमवलंब्य ग्रंथं विरचयितुमिच्छति तदा स प्रथमं तादृशग्रंथलेखनोपयोगिनीं सामग्रीमेकत्रीकरोति. तादृशसामग्रीसंपादने यान्यपि कारणानि तान्यपि संपादयति. यदि नैव कुर्यात्तथ ग्रंथं च विरचेत्तदा तस्य ग्रंथो जगत्युपहसनीयतां व्रजेत्. तस्मात्कस्यापि कार्यस्य प्रारंभात् प्रथमतस्तत्साधनीभूतायाः सामग्र्याः संपादने महान् यत्नः करणीय इति सिद्धम्. कारणीभूतायां च सामग्र्यां समीचीनायां कार्यं भवत्येव. प्रकृते च श्रीसमर्थचरणैरवनतलोकोद्धारः कर्तव्य इति मनीषया वा परमेश्वराज्ञया वा कार्यं समारब्धं, तत्र च मुख्यं कारणं लोकजागृतिः. सा चोपदेशं विना न भवतीति तदर्थं स्वोपमाः शिष्याः संपादनीयाः. ते चावनतेभ्य एव जनेभ्यः सकाशात्. एवंच यानि कुलानि यवनसंपर्केण मालिन्येन दूषितानि तेभ्य एव कुलेभ्यः सरलमतीन्बालकान् गृहीत्वा तान् सदाचरणरतान्विधाय त एव लोकोपदेशार्थं प्रेषणीया इति प्राप्तम्. सज्जनाः ! इदमेवातिदुष्करं कर्म. प्रायः सर्वेषु देशेषु भूयांसो जना आहारविहाररताः केवलं प्रत्यक्षमेव

पुनरपि मूलस्थितिं प्राप्नोति. श्रीसमर्थानां मुख्यमिदं कार्यमासीद्यत् परकीयराजससर्गात् प्रायः सर्व एव जनाः शीलभ्रष्टा आसंस्तेषु पुनः स्वशीलसंपादनाय जागृतिः करणीयेति. सा च जागृतिस्तेषां विश्वाससंपादनं विनाऽशक्येति प्रथमतो विश्वासः संपादनीयः. स च विश्वासो यथोपदेशाचरणेनैव भवति ननु विरुद्धाचरणेषु. नहि कोऽपि मद्यपानं निषेधन्तं स्वयं च मद्यपं विश्वसिति! नापि तद्वाक्यं प्रमाणीकरोति.

सज्जनाः ! एवंरीत्या श्रीसमर्थैर्यत्कार्यं प्रारब्धं तत्कियद्दुष्करमिति भवद्भिरवगतमेव. तथापि तत्कार्यं कर्तव्यमिति मत्वा तादात्म्यार्थमागच्छन्तः पुरुषा एव विरलाः. तत्राप्यागतेषु यथोपदेशाचरणा अतीव विरलाः, ततोऽपि तदाचरणं सत्यं नवेति गृहीतायां परीक्षायां समुत्तीर्णा अतीव विरलतमा एव.

एवं स्वकार्यमार्गेऽनेकबलवत्तरविघ्नसत्त्वेऽपि निर्भयाः श्रीसमर्थाः केवलं सर्वलोकपालयित्री परमात्मशक्तिमेव स्वसाहाय्ययित्री मन्यमानाः स्वकार्यकरणाय रात्रिंदिवं प्रायतन्त. अस्तु.

अथ पूर्वोक्तरीत्या श्रीसमर्थोपासनया परमात्मशक्तिं वशीकृत्य तत्सामर्थ्येन लोकोत्तरचमत्कारांश्च विधाय लोकविश्वासं संपाद्य तस्मादेव लोकान् कांश्चन शरणागतान् शिष्यान्विधाय स्वकार्यसाधने प्रयेतिरे. ते च शिष्याः समीचीना नवेति परीक्ष्य लोके स्वारब्धकार्योपयोगिनं विश्वासमुत्पादयितुं तान् प्रेषयितुमैच्छन्. युक्तमेवेदं. अन्यथा ह्ययोग्याः शिष्या लोके प्रचरेयुस्तदा समुत्पन्नमपि विश्वासं हत्वाऽविश्वासमेव ते संपादयेयुः. किं न पश्यथ साम्प्रतं श्रीसमर्थरामदासस्वामिभिः स्थापिते सम्प्रदाये

तुकारामाणां शिष्यो भविष्यामि. ते च निरुपद्रवा एकत्रैव स्थित्वा केवलं विठ्ठलनाम घोषयन्ति' इति.

एवं मत्वा स शिष्यो यात्रावेष श्रीसमर्थानां सांनिध्यतोऽपससार. जगाम च पंढरपुरं. ननाम तुकारामसाधुवरान्. तैश्च पृष्ट आगमनकारणे 'अनुग्रहार्थिनमात्मानं' निवेदयामास. मस्मितवदनास्तुकारामसाधवः 'यदि पूर्वं कस्यचिदनुग्रहो गृहीतः स्यात्तदा स प्रत्यावर्तनीय' इति समवदन्. स च तदाज्ञां प्रमाणीकृत्य प्रत्यागतः श्रीसमर्थचरणान् स्वानुग्रहग्रहणार्थं विज्ञापयामास. तथाविज्ञप्ताश्च श्रीसमर्थाः 'अनुग्रहमंत्रमुच्चार्य गण्डूषजलं पाषाणे क्षिप' इत्यवदन्. स च मूढो ब्राह्मणो जलगण्डूषमादाय मन्त्रमनुच्चार्य तज्जलं यदा पाषाणेऽक्षिपत् तदानीमेव तस्य वागिन्द्रियमनश्यत्. मूकीभूतश्च स यत्किंचिदपि वक्तुमसमर्थः ब्राह्मणो दुःखाकुलस्तुकारामसाधून् शरणं गत्वा चेष्टितेन सर्वं वृत्तं कथयामास. दयासागरास्तुकारामसाधवः स्वयमागत्य श्रीसमर्थान् ब्राह्मणानुग्रहार्थं विज्ञापयामासुः. अथ साक्षात्तुकारामसाधुभिर्विज्ञप्तास्ते श्रीसमर्थाः 'यत्र त्वया महामंत्राद्युच्चार्य गण्डूषजलं निक्षिप्तं तत्र पाषाणे स्वर्णांकितानि सन्ति, तानि लीढि.' इति तं ब्राह्मणमादिशन्. तथानुष्ठिते च स ब्राह्मणः स्वीयां वाचं पुनरपि लेभे.

एवमेवैकदा सज्जनदुर्गे प्राकारस्योपरि समुपविष्टाः श्रीसमर्थाः स्वीयैः शिष्यैः समं पारमार्थिकीः कथाः कुर्वाणा आसन्. अत्रान्तरे महावातेन तुङ्गं वर्तीयं शाटीवस्त्रं प्राकारस्याधस्तादपतत्. तदानीं समीपस्थान् कल्याणस्वामिनः श्रीसमर्थाः सहासमाहुः. 'कल्याण! शाटीवस्त्रं पतितमिति. असमाप्त एव वाक्ये ते कल्याणस्वामिनोऽ-

याचां महाराजशिवाजिराजाय निवेदनीया स एव गुरुपादान् सर्वं निवेदयिष्यतीति विचार्य गुरुदर्शनार्थमागताय शिवराजाय तद्वृत्तं न्यवेदयन्. स तु तद्वृत्तं निशम्य विस्मितोऽपि श्रीसमर्थानां परचित्तवृत्तिज्ञानमलौकिकमिति सत्यमभिजानन् किंचिदपि वक्तुं न प्रसेहे.

अथ मध्याह्ने भोजने वृत्ते सति श्रीसमर्थास्ताम्बूलार्पणार्थं भोलाराममयच्छन्. तदानीमेव शिवराजं स्वयं ताम्बूलदानायोद्यतं श्रीसमर्थाः 'भोलारामस्यैव मे रोचते ताम्बूलमतस्त एव तं वितरयत्विति, वचनेन न्यषेधन्. तथापि भोलारामस्य ताम्बूलचूर्णकारी पाषाणोऽशुद्ध इति वदन्तं शिवराजं श्रीसमर्थाः 'भोलारामं मुहि अहं हि ताम्बूलचूर्णकारी पाषाणः शुद्धो वा मलिनो वेति ज्ञातुमिच्छामि तदसौ ताम्बूलस्तेन पाषाणेन सममेव प्रेषणीय' इति समादिशन्. अथ शिवराजोऽपि गत्वा भोलारामं श्रीसमर्थानां नियोगमवदत्. स तु तस्मिन्नेव क्षणे गुर्वाज्ञां शिरसि कृत्वा तं ताम्बूलं मुखे प्रक्षिप्य सम्यक् स्वदन्तैश्चूर्णयित्वा करेण सखण्ड-मेवार्पितवान्, अदात् तत्खण्डं शिवराजाय. शिवराजस्तु तद्वृत्तं समीक्ष्य परं विस्मितो भीतश्च किंकर्तव्यतामूढोऽभवत्.

अथ वयमपि गुरुपादा एव शरणमिति मन्वानः शिवराज-स्तत्खण्डं गृहीत्वा शनैः शनैः श्रीसमर्थानां समीपमागच्छत्, न्यधाच्च तेषां पुरस्तात्तत्खण्डं. श्रीसमर्था अपि परमप्रेम्णा तद्धस्ताभ्यां गृहीत्वा मुखविगलितं ताम्बूलं भक्षयन्तः शिवराजमवदन्, वत्स ! शिवराज ! किमेष ताम्बूलचूर्णकारी पाषाणः शुद्धो नवेति ! तदेवं श्रीसमर्थानां साभिप्रायं वचनं निशम्य लज्जितः शिवराजस्तूष्णीमतिष्ठत्. ततश्च श्रीसमर्थैस्तत्खण्डं स्वस्थाने स्थापयितुमाज्ञप्तः शिवराजः सकम्पं

तत्रैव तस्थुः. ततश्च श्रीमत्समर्थाः स्वयमेव करदीपिकाः प्रज्वाल्य निर्गता अचिरादेव तत्स्थलमागताः सर्पदंशेन निश्चेतनान् भुवि पतितान् कल्याणस्वामिनोऽपश्यन्. कल्याणस्वामिनामीदृशीमव-स्थामवलोक्य दयार्द्राः श्रीसमर्थास्तान् स्वहस्तकमलेन परपर्शुः. स्पृष्टाश्च तस्मिन्नेव क्षणे उत्थाय कल्याणस्वामिनः श्रीगुरुचरणकमल-योरपतन्. ततश्च पुनरपि चापल्यमठं ताम्बूलानयनार्थं गच्छन्तः श्रीसमर्थैश्च निषिद्धाः प्रत्यागतास्तमेव करण्डकं ताम्बूलदलपरिपूर्ण-मपश्यन्. श्रीसमर्था अपि कल्याणस्वामिनामीदृशीं गुरुभक्तिमव-लोक्य सन्तुष्टाः सर्वानपि स्वशिष्यानवोचन् 'यादृश्येव गुरुभक्ति-स्तादृश्येव गुरुप्रीतिर्भवति. न तत्रास्ति द्वैतस्यावकाशः. वस्तुतस्तु अस्मिन्विषये द्वैतं विहायाधिकमेव गुरुभक्तिः करणीयेत्युचितमिति.

एकदा श्रीसमर्थाः स्वसंनिधौ मिलितानगणितान्शिष्यान् वीक्ष्य परीक्षितुमिच्छन्तः सहसा शयनगृहादुत्थाय रज्जुहस्ता महता जवे-नाधावन्. तांश्चोन्मत्तवच्चेष्टमानान् वीक्ष्य सर्वेऽपि शिष्या अप-लायन्त. श्रीसमर्थाश्च घोरमरण्यं प्रविश्य निभृतमेकस्यां कन्दरा-यामतिष्ठन्. मठे च सर्वेऽपि शिष्याः श्रीसमर्थानुन्मत्तान् मन्वानाः स्नानभोजनविहीनाः किंकर्तव्यतामूढाः तस्थुः. तदानीं च कल्याण-स्वामिनो ग्रामान्तरमगच्छन्. यदा च ते ग्रामान्तराच्चापल्यमठमा-गतास्तदा श्रीसमर्थानुन्मत्तान्निशम्य दमन्वतदरण्यं प्रविश्य श्रीस-मर्थानशोधयन्.

श्रीसमर्थाश्च दूरादेवागच्छतः कल्याणस्वामिनो वीक्ष्योच्चैः 'कल्याण ! माऽऽगच्छ. यद्यागमिष्यसि तदाऽनेनासिना तव शरीरं शकलीकरिष्यामीति तर्जयन्तो महतः पाषाणान् कल्याणस्वामिनां

विन्दुमपि तु दूरं गच्छेत्तदा स तस्मिन्नेव क्षणे मरिष्यति' इति. ते च सर्वे मिलिताः शिष्याः तमीदृशं स्फोटं तथा भयंकरं तत्प्रतीकारं च वीक्ष्य निशम्य भीताः किंकर्तव्यतामूढास्तस्थुः. नैकोऽपि तेषां मध्ये शिष्यस्तं स्फोटं चूषितुमशक्नत्. युक्तं चेदम्–कोहि खलु गुरोः कृतेऽस्वन्तप्रियेषु स्वप्राणेषु तिलांजलिं क्षिपेत्? वाचकाः? बहुभिः शास्त्रकारैः 'अस्ति पुनर्जन्म' इति प्रतिपादितम्' बहवो गुरवः स्वशिष्यान् कुशलैस्तैरनुभवसहायैः 'अस्ति पुनर्जन्म' इति पाठयन्ति, परन्तु समये प्राप्ते केचनैव पुनर्जन्मनि विश्वसन्तः स्वासून् तृणवत् परोपकारार्थमर्पयन्ति. नहि क्रूरैर्मानवपशुभिराक्रान्तां भयत्रस्तनयनां कामिनीं स्वभगिनीं मन्यमानाः स्वप्राणानपि पातयित्वा तां मोचयन्तो नरशार्दूला इह जगति बहवो जायन्ते! नापि दुर्बलान् रोगिणो वा भीतान् वा जनान् स्वबन्धुत्वेन मन्यमानाः स्वदुःखपर्वतमपि तृणीकृत्य परेषां दुःखपरिहाराय प्रयतमानाः सज्जनाः प्रतिस्थानमुपलभ्यन्ते? अतएव केनापि कविना 'परदुःखेन दुःखितो विरला' इत्युक्तं.

सामान्यतो जनाः स्वाभीष्टं वाञ्छन्त एव केनचित्संगच्छन्ते. यथाहि पक्षिणः सस्यपूर्णं क्षेत्रमायान्ति, किलकिलारवैस्तद्गुद्घोषयन्ति, तथैव धनिनं जनं सर्वेऽपि जनाः स्वेच्छापूरणार्थमागच्छन्ति. यदा च तस्य धनं विनश्यति तदा तु ते सर्वेऽपि पक्षिणइवान्यत्र प्रयान्ति. सज्जनाः? न खल्वियं कामिजनानामेव रीतिः किंतु सर्वेषामेव. शिष्या अपि तमेव गुरुमाश्रयन्ते यस्मै बहवो जनाः स्पृहयन्ति. कल्याणस्वामिन इव नैष्ठिकाः शिष्याः श्रीसमर्था इव जगत्कल्याणदक्षा गुरवो विरलतमा एव. अस्तु.

एवं चिंतातुरेषु सर्वेषु प्रतिदिनं श्रीसमर्थास्तत्स्फोटदुःखं दुःसहं मदर्शयन्. तादृशांश्च दुःखोद्गारान् व्यसृजन् यैः प्राणः क्षणात् प्रयातीति सर्वेऽपि शिष्या निरचिन्वन. एवंगच्छति काले श्रीकल्याणस्वामिनो ग्रामान्तराद्बाफळमठमागच्छन्. ते सर्वेऽपि शिष्यास्तेभ्यः सर्वं वृत्तं निवेद्य श्रीसमर्थदर्शनाय तानानयन्. श्रीसमर्थाश्च कल्याणस्वामिनो वीक्ष्य शोकाकुलाः—वत्स ? कल्याण ? आगतस्त्वं ! समीचीनं कृतं. अयं त्वसाध्यो रोगो मामचिरादेव स्वर्गं गमयिष्यति इति विलेपुः. कल्याणस्वामिनस्तु सान्त्ववचनानि वदन्तस्तस्य स्फोटस्य चूषणे सनद्धा अभवन्. श्रीसमर्थैश्च भूयोभूयो निषिद्धा अपि न तस्माद्व्यापाराद्व्यरमन्.

अथ गुरूणामनुज्ञया कल्याणस्वामिनस्तं स्फोटं चूषितुमारभन्त. सर्वेऽपि शिष्याः—कल्याणस्वामिनः सत्य एव कथं पचत्व गमिष्यन्तीति दर्शने बद्धकुतूहलास्तत्रागच्छन्. परन्तु महदाश्चर्य—यत्स्पृष्टमात्र एव तस्मिन् स्फोटे श्रीसमर्थाः समं कल्याणस्वामिभिरुच्चैर्जहसुः. अगदंश्च—कल्याण ? एते खलु सर्वेऽपि शिष्या उदरंभरयः सौख्यार्थमेव मामुपासते. तेन च ते कथं मदर्थं प्राणान् जह्युः ! त्वं तु केवलं गुरुभक्तो गुरुहितार्थं स्वप्राणानपि त्यक्तुमुद्यतः. 'यो हि स्वहितं न पश्यति भगवान् रघुपतिस्तस्य हितं चिन्तयति' इति.

वाचकाः ? क्व गतः स भयंकरखेदनाकारी स्फोटः ? क्व नु गतं तदीयं महादुःखं ? सज्जनाः ? तत्सर्वं कृत्रिमं केवलं शिष्यपरीक्षार्थमेव श्रीसमर्थैः कृतं. स च प्रकार इत्थं—तस्मिन्दिने शिवराजेनात्युत्तमान्याम्रफलानि प्रेषितानि. तानि सर्वेभ्यो वितीर्यैवशिष्टमेकं फलं गृहीत्वा श्रीसमर्थैरिदं स्फोटनाटकं कृतम्. अस्तु.

एवं श्रीसमर्थानामुपरि कल्याणस्वामिनां निर्विशेषां भक्तिं निरीक्ष्य सर्वेऽप्यन्ये शिष्या द्वेषं विहाय तान् श्रीसमर्थानां प्रतिबिंबममन्यन्त.

श्रावकाः ? एवंविधैर्बहुभिरुपायैः श्रीसमर्थाः प्रतिदिनं स्वशिष्याम् परीक्षयामासुः. सदाचाररतांस्तान् परीक्ष्यार्यावर्ते स्थाने स्थाने रघुपतिमूर्तिमण्डितान् मठान्विधाय तत्र तत्र तानस्थापयन्. तथा स्थापिताश्च ते शिष्या अपि सदाचारोपदेशैर्जनानां चेतांस्याकर्षन्, सदाचारैर्लोकजागृतिमकुर्वन्. यद्यपि सन्ति बहवः साधवोऽस्मिन्नार्यावर्तेऽभवंश्च, परन्तु श्रीसमर्थसदृशो नैकोऽपि व्यवहारसत्यज्ञानयोः पारगतो यथायोग्यं सर्वानपि स्ववशान्विधाय लोकोद्धाररूपं कार्यमकरोत्.

यितुं प्राभवन् किंतु तादृशकार्यविधानयोग्याऽन्यैव व्यक्तिरपैक्ष्यत. श्रीसमर्थाश्च तादृशव्यक्तेः साहाय्यं चक्रुः. किंबहुना श्रीसमर्थानां साहाय्यंविना मूलचैतन्यशक्तेः साहाय्यंविना साकारचैतन्यशक्तिरिव सा व्यक्तिः किमपि कार्यं कर्तुं न प्राभविष्यत्.

श्रीसमर्थाश्च सर्वमिदं मनसि विचारयन्तस्तादृशीं व्यक्तिमशोधयन्. परन्तु न ते चिरादपि तामलभन्त. सज्जनाः ? कथं खलु तादृशी व्यक्तिः सुलभा स्यात्! सर्वत्र महंमदीयधर्मानुयायिषु बलात्स्वेषु स्वधर्मप्रसारे बलादेव विधाय कृत्स्नमार्यावर्तमात्मसात्कृत्वा शासत्सु सत्सु कः खलु मन्दधीस्तद्विरुद्धमाचरितुमाऽऽत्मानं शक्तं भावयेत ? नासीत्तदानीमेकमपि राज्यं यत्र सम्राजो यवनपतेः सामन्त्यमभजत. यवना हि स्वतेजसा सर्वाण्यपि क्षत्रियमंडलानि निस्तेजस्कान्यकार्षुः. नैतावदेव किंतु बहवः क्षत्रियराजाः स्वात्मजा दिल्लीश्वराय समर्प्य तदनुकम्पामयाचन्त. केचन लौकिकसुखभोगलुब्धाः स्वधर्मं त्यक्त्वा राजधर्मं समाचरन्. अन्ये च कनककङ्कणमण्डितहस्ता राजसेवका भूत्वा दिल्लीश्वरस्य सभामार्गं चान्तःपुरमार्गं चाऽदर्शयन्. बहवश्च स्वज्ञात्यादैः समं विहितकलहालाभार्थं दिल्लीपतिं सिषिवुः. किंबहुना ! नासीत्तादृशमेकमपि राजकुलं यत् स्वाभ्युदयार्थं यवनाधिपं नासेवत.

वाचकाः ? एवंरीत्या सर्वस्मिन् भारतवर्षे यवनैराक्रान्ते सर्वेषु च भारतवासिषु स्वधर्मं स्वाभिमानं विस्मृत्य परसेवारतेषु सत्सु कथं खलु श्रीसमर्थचरणानां ध्येयेनानुप्राणिता व्यक्तिः सुलभा स्यात्. तथापि ते समर्थचरणा निराशा नाभवन्. यतस्ते 'यो हि नारायणो मां स्वधर्मोद्धारार्थमाज्ञापयत् स एव सामग्रीं कर्तारं च

समुत्पन्नः. शिवराजस्य मातामहपितामहावुभावपि विजापुराधीश्वरं यवनमेव भृत्यत्वेनासेवेताम्. निधने च पितामहे राजा शहाजिरपि शिवराजस्य पिता पितृवत्तमेवासेवत. सेवया सन्तुष्टस्तस्माद्धर्मी द्वौ प्रान्तावभुंक्त. शिवराजस्य पुण्यपत्तनान्नातिदूरे शिवनेरिदुर्गेऽजायत. तस्य पिता तु तेन यवनाधीश्वरेण यस्मिन् कस्मिन्नपि कर्मणि नियुक्तः कर्णाटकविभाग एवावसत्. तेन च स्वकुटुंबस्य तथा संपादितस्य भूमिभागस्य व्यवस्थार्थं "दादोजीकोंडदेव" नामा ब्राह्मणः स्थापितः. यदा तु शिवराजः पंचवर्षः संवृत्तस्तदारभ्यस्येव स स्वसेवकबालकानां सेनाविभागान्विधाय कृत्रिमैर्युद्धैरयुध्यत. स च प्रकृत्यैव दीनदयालुर्दुर्बलपीडाकारिणो यवनानद्वेट्.

अथ दादोजीकोंडदेवः 'शिवराजेन समं विजापुरनगरमागच्छ' इति तत्स्वामिनाऽऽज्ञप्तः शिवराजेन समं विजापुरं जगाम. तदानीं च शिवराजः केवलं दशवर्ष आसीत्. पित्रा शहाजीराजेन राजसभां नीतोऽपि शिवराजः पितृवत्तं यवनाधिपं न ववन्दे. यवनाधिपस्तु शिवराजस्य शरीरसौष्ठवमालोक्य परं सन्तुष्टः स्मयमानः 'पितृवत्त्वं मां कुतो न वन्दसे' इत्यपृच्छत्. शिवराजस्तु तस्मिन्नेव क्षणे 'त्वं गा भक्षयसि ततो न वन्दे. गावश्च न आर्याणां बहिश्चराः प्राणाः' इति प्रत्युत्तरयामास. तस्य तद्विलक्षणमुत्तरं निशम्य सर्वे महंमदीयाः सभ्याः क्रोधान्धा अभवन्. यवनाधीशोऽपि कुपितः केवलं बालक इति मत्वा तमपमानं सेहे. शहाजीराजस्तु कथमपि गृहमागतः शिवराजं तादृशौद्धत्यत्यागाय बहूपदिदेश.

एकदा शिवराजो विजापुरे निवसन् दैनिकं क्रममनुसृत्यावेन पर्यटितुं जगाम. तत्र कश्चन यवनो गां हत्वा तन्मांसं विक्रेतुं राज-

समुत्पन्नः. शिवराजस्य मातामहपितामहावुभावपि विजापुराधीश्वरं यवनमेव भृत्यत्वेनासेवेताम्. निवृत्ते च पितामहे राजा शहाजिरपि शिवराजस्य पिता पितृवत्तमेवासेवत. सेवया सन्तुष्टात्तस्मात्स्वर्धौ द्वौ प्रान्तावभुंक्त.शिवराजश्च पुण्यपत्तनान्नातिदूरे शिवनेरीदुर्गेऽजायत. तस्य पिता [illegible] तेन यवनाधीश्वरेण यस्मिन् कस्मिन्नपि कर्मणि नियुक्तः कर्णाटकविभाग एवावसत्. तेन च स्वकुटुंबस्य तथा संपादितस्य भूमिभागस्य व्यवस्थार्थं "दादोजीकोंडदेव"नामा ब्राह्मणः स्थापितः. यदा तु शिवराजः पंचवर्षः संवृत्तस्तदाप्रभृत्येव स स्वतेवकबालकानां सेनाविभागान्विधाय कृत्रिमैर्युद्धैरयुध्यत. स च प्रकृत्यैव दीनदयालुर्दुर्बलपीडाकारिणो यवनानद्वेद्.

अथ दादोजीकोंडदेवः 'शिवराजेन समं विजापुरनगरमागच्छ' इति स्वस्वामिनाऽऽज्ञप्तः शिवराजेन समं विजापुरं जगाम. तदानीं च शिवराजः केवलं दशवर्ष आसीत्. पित्रा शहाजीराजेन राजसभां नीतोऽपि शिवराजः पितृवत् यवनाधिपं न ववन्दे. यवनाधिपस्तु शिवराजस्य शरीरसौष्ठवमालोच्य परं सन्तुष्टः स्मयमानः 'पितृवत्त्वं मां कुतो न वन्दसे' इत्यपृच्छत्. शिवराजस्तु तस्मिन्नेव क्षणे 'त्वं गा भक्षयसि ततो न वन्दे. गावश्च न आर्याणां बहिश्चराः प्राणा' इति प्रत्युत्तरयामास. तस्य तद्विलक्षणमुत्तरं निशम्य सर्वे महंमदीयाः सभ्याः क्रोधान्धा अभवन्. यवनाधीशोऽपि कुपितः केवलं बालक इति मत्वा समपमानं सेहे. शहाजीराजस्तु कथमपि गृहमागतः शिवराजं तद्दोषोद्धरणायाथ बहूपदिदेश.

एकदा शिवराजो विजापुरे निवसन् दैनिकं [illegible]
पर्यटितुं जगाम. तत्र कश्चन यवनो गां हत्वा तन्मांसं विक्रेतुं

आसन्. एवं प्रचलिते स्वराज्यस्थापनासमारे शिवराजः सैन्यस्थापनार्थं द्रव्यमपेक्षमाणः सर्वं स्वपितुर्द्रव्यमात्मसात्करोत्. दादोजी-कोंडदेवः स्वामिद्रोहभिया यथावर्तमानं शिवराजं निषिषेध, परन्तु सत्यप्रतिज्ञः शिवराजो न स्वकार्यादुपरराम. माता जिजादेवी तु स्वपुत्रस्यालौकिकानि कार्याणि पश्यन्ती तं भूभारहरणायावतीर्णं शंकरमेव मेने. क्रमेण च शिवराजो विजापुराधीशस्य राज्यस्थानि बहूनि दुर्गाणि आत्मसात्करोत्.

वाचकाः ! नायं समयः कृत्स्नस्य शिवराजचरितनिवेदनस्य. तत्तु पवित्रं चरितमितिहासमेव स्वातंत्र्येण लिखितमास्ते. श्रीसमर्थाश्च स्वामीष्टसाधनार्थं कमपि पुरुषार्थिनं पुरुषं कामयमानाः श्रीधरस्वामिद्वारा श्रुतशिवराजचरिताः पुनःपुनरपि श्रीशिवराजाचरणं शोधयन्तो न लेशतोऽपि तत्र स्खलितं लेभिरे. एवं स्थिते श्रीसमर्थाः सर्वात्मना शिवराजमेव पुरस्कृत्य लोकोद्धारं कर्तुं मतिमकुर्वन्, शिवराजोऽपि वीररसपाण्डवानां कथाः शृण्वन् सदाचाररत एवासीत्.

एकदा शिवराजस्य दुर्वृत्तानि निशम्य क्रुद्धेन विजापुराधिपेना-शिपलाह्वः सेनापतिः शिवराजशासनाय प्रेषितः. स तु शिवराजराज्यं प्रविश्य सर्वान् विप्रान् यवनान् विधाय प्रतिदिनमगणिता गाः पातयन्, परांगना दासीकुर्वन्, तं प्रदेशं यमकिंकराक्रान्तमिव जर्जरितमकरोत्. तत्रैकस्मिन् ग्रामे निवसतो विप्रस्य तरुणी स्नुषा जलानयनार्थं बहिरागता तेन यवनसेनापतिनाऽवलोकिता. तत्क्षण एव स कामातुरः कामयमानस्तां गृहीतुं ससैन्यकोऽनुदधाव. अनुधावतस्तान् यवनान् वीक्ष्य सा तरुणी भीता घटं तत्रैव [illegible] स्वशीलरक्षणार्थं समीपवर्ति मारुतिमन्दिरं प्रविवेश.

भीतः म्लेञ्छोत्तमोऽसमानगणितसेनासंभारान्वितान् सेनापतीन् शिवराजस्य नाशार्थं प्रैषयत्. परन्तु तान् सर्वानपि निहत्य श्रीशिवराजो राहुमुक्तः सूर्य इवाधिकतरमुदलसत्.

एकदा कश्चन परमभक्तो हरिदासः श्रीशिवराजस्य राजधानीमाजगाम. शिवराजस्तं सत्कृत्य हरिकीर्तनश्रवणेच्छां चक्रे. शिवराजश्च निसर्गत एव हरिकीर्तनश्रवणे साधुसमागमे भगवत्प्रासादेऽपीव लोलुप आसीत्. स यथावकाशं विख्यातानां साधूनां दर्शनार्थं तन्निवासं गत्वा तान् वीक्ष्य तदनुग्रहाशीर्वादान् अलभत. अस्तु. स च हरिदासो ध्रुवचरितं तथा व्यस्तप्रपञ्चकथा तस्मिन्नेव क्षणे तच्चरितामृतं शृण्वतः शिवराजस्य मनसि 'यत्किञ्चिदपि अलौकिकं कार्यं भगवत्कृपां विना कर्तुमशक्यं, भगवत्कृपा च केवलं भगवद्भक्तद्वारेणैव भवति' इति सिद्धान्तो बद्धमूलो बभूव. समाप्ते च हरिकीर्तने तं हरिदासं सत्कारपूर्वकं विसृज्य शिवराज एकाकी व्यचिन्तयत् 'इह ब्रह्माण्डेऽलौकिकसामर्थ्यशालिनी परमात्मनिरतैवात्र न संशयः. अतएव तां वशीकृत्य साधुवरा मानवजातेरशक्यानि कार्याणि कुर्वन्ति. नहि केवलं तपस्यात एव ध्रुवस्याद्यत्स्थानप्राप्तिरभविष्यदपि तु भगवद्भक्तवरं नारदमुनिमाश्रयन् ! अहं चेदलौकिकं कर्म कर्तुमिच्छामि. क्व चाक्रान्तसमस्तभारता दिल्लीश्वरप्रमुखा यवनराजाः, क्व चाहं क्षुद्रोऽसहायश्च. अतःसमस्तभारतोद्धाररूपमलौकिकं कार्यं कर्तुमिच्छता मयाऽसौ सर्वसामर्थ्यशालिनी परमात्मशक्तिरवश्यमाराधनीया. तदर्थं तु प्रथमतः कश्चन भगवद्भक्तो गुरुः करणीयः. मार्गदर्शनात् यथाऽरण्यस्थितस्य सैन्यस्य दुर्दशा जायते, यथा वा कर्णधारं

भीतः क्रमेणोत्तमोत्तमानगणितसेनासंभारान्वितान् सेनापतीन् शिव-
राजस्य नाशार्थं प्रैषयत्. परन्तु तान् सर्वानपि निहत्य श्रीशिवराजो
राहुमुक्तः सूर्य इवाधिकतरमुल्लास.

एकदा कश्चन परमभक्तो हरिदासः श्रीशिवराजस्य राजधानीमा-
जगाम. शिवराजस्तं सत्कृत्य हरिकीर्तनश्रवणेच्छां दध्रे. शिव-
राजस्य निसर्गत एव हरिकीर्तनश्रवणे साधुवरसमागमे भगवत्सा-
मप्रदर्णेऽतीव लोलुप आसीत्. स यथावकाशं विख्यातानां साधूनां
दर्शनार्थं तन्निवासे गत्वा तान् वीक्ष्य सदसानाशीर्वादान् जग्राह.
अस्तु. स च हरिदासो ध्रुवचरितं तथा न्यरूपयद्यथा तस्मिन्नेव
क्षणे तच्चरितामृतं शृण्वतः शिवराजस्य मनसि 'यत्किंचिदपि
अलौकिकं कृत्यं भगवत्कृपां विना कर्तुमशक्यं, भगवत्कृपा च
केवलं भगवद्भक्तिद्वारेणैव भवति' इति सिद्धान्तो बद्धमूलो बभूव.
समाप्ते च हरिकीर्तने तं हरिदासं सत्कारपूर्वकं विसृज्य शिवराज
एकाकी व्यचिन्तयत् 'इदं ब्रह्माण्डेऽलौकिकसामर्थ्यशालिनी परमा-
त्मशक्तिरस्तीत्यत्र न संशयः. अतएव तां वशीकृत्य साधुवरा मान-
वजातेरसाध्यानि कार्याणि कुर्वन्ति. नहि केवलं तपस्यात एव
ध्रुवस्याक्षय्यस्थानप्राप्तिरभविष्यद्यदि स भगवत्कृपापरं नारदमुनिं
नालप्स्यत? अहं चेदमलौकिकं कर्म कर्तुमिच्छामि. क यवनान्त-
रगलभारता दिल्लीश्वरप्रसूतयो यवनराजाः, क चाहं क्षुद्रोऽल्पदायम.
तस्मात्समग्रभारतोद्धाररूपमलौकिकं कार्यं कर्तुमिच्छता मयाऽसौ
सर्वसामर्थ्यशालिनी परमात्मशक्तिरवश्यं सात्करणीया. तदर्थं च
प्रथमतः कश्चन भगवद्रूपो गुरुः वरणीयः. मार्गदर्शकान्
यथाऽरण्यस्थितस्य सैन्यस्य दुर्दशा जायते, यथा वा कर्णधारं

धृतनिष्कोषरम्यस्तं यवनमुख्यं निर्भर्त्सयन् सहसाऽपसारमारभत्. यवनमुख्योऽपि 'अयं शिवाजिर्गच्छति गृह्णीतैनं' इत्याक्रोशन् महता जवेनानुदधाव. सर्वेऽवशिष्टा अपि यवनाः स्वमुख्यस्य मार्गमेवान्वसरन्. तद्देतत्सर्वं साक्षात्कुर्वन् शिवराजः केवलमस्य साधुरग्रस्य प्रार्थनया साक्षाद्विठ्ठलेशेन मदीयं रूपं धृत्वाऽहं रक्षित इति मत्वाऽसौ चैतन्यदर्शिनमात्मतत्त्वज्ञं गुरुशरणीकरणाय निश्चयमकरोत्.

निश्चिते गुरुकरणे शिवराजो भूयो मनस्यचिन्तयत्—भगवद्भक्तौ तु साम्प्रतं तुकारामः रामदासानप्यतीत्य वर्तन्ते. परन्तु तादृशं केवलमीश्वरलाभग्रहणासक्तेभ्यस्तेभ्यो न लौकिकं कार्यं भवेत्. यद्यपि तैर्वशीकृता परमात्मशक्तिरेतादृशेऽलौकिके भारतोद्धाररूपे कर्मणि मम सहायेत्यत्र न मम संशयः, परन्तु तां परमात्मशक्तिं वशीकृत्य साक्षाद्व्यवहारे समुपयुञ्जान एव गुरुर्ममाभीष्टः. तथाहि द्विविधा हरिभक्ताः. केचन हरिकीर्तनादिना लोकोद्धारं कुर्वन्तस्तां परमात्मशक्तिं वशीकृत्य तत्रैव रममाणाः संसारचिन्तासमुदासीनाः. अन्ये च परमात्मशक्तिं वशीकृत्य तां लोकोद्धाररूपे कर्मण्युपयुञ्जानाः. उभयाः सर्वोत्कृष्टतमाऽन्या अपि. तथाप्यनीयानपि नीचोत्तमभावः. उभयापि लोकोद्धाररूपं कार्यं कुर्वन्त एव- तदुपदेशादिना, साक्षात्स्वकर्मणा वा! परन्तु यो हि साक्षादेव भारतोद्धाररूपे कर्मणि प्रवृत्तत्वेन साक्षादेव जगति कर्मकारी गुरुः करणीयः. अयं च तयोर्भेदः [illegible] स्फुटः. अहं तु भारतमुखं पारतंत्र्यपंकात् साक्षाद्देशोद्धारमिच्छन् तादृशं मन्ये. योऽस्मिन् कर्मणि साक्षादेव मम साहाय्यं कुर्यात् स एव मया गुरुः करणीयः. तुकारामसाधुस्तु केवलं पंढरपुरे निवसन्तो हरिमेव

भयव्याकुलो नदीमुत्तीर्य ययौ. त्वरितमेव तं यवनं निहत्य ब्राह्मणं कलहकारणमपृच्छत्. स विप्रो भयेन कम्पमानो बद्धांजलिः—राजन् ! अहं च मध्याह्नसंध्योपासनार्थं नदीतीरमागतः. संध्योपासनेऽर्धसमाप्त एवैष पापी यवनः सद्यो हत्वाया गोचर्म गृहीत्वा समागतोऽथ सहसा वेगेन तत्प्राक्षिपत्. तेन चोच्छितं जलं मदीयं गात्रमदूषयत्. अहं तु कोपाकुलोऽपि पीडामीलाऽमुं यवनं 'किमिति महता वेगेन त्वं गोचर्मात्र प्राक्षिपः' इत्यपृच्छम्. क्षत्रियश्रेष्ठ ! अनेन सात्त्विकवचनेनापि संजातकोपोऽयं नीचो यवनो मामेव धृत्वा्य दूलपादेनाताडयत्. अहं च प्रतीकारासमर्थः केवलं परमेश्वरमेवास्मात्संकटान्मोचयितुं प्रार्थयामास. करुणार्द्रेण जगत्पालकेनैव त्वं प्रेषित इत्यवदत्. शिवराजस्तु तं ब्राह्मणं नमस्कृत्य 'यदि त्वं परतीरमागमिष्यसि तदा दक्षिणामपि लप्स्यसे' इत्युक्त्वैकेन हस्तेन गोभक्षकयवनशोणितदिग्धं खड्गं बिभ्रदपरेण हस्तेन प्लवमानः परस्मात्तटमाजगाम.

बालकाः ! वर्षासु परिपूर्णाया नद्यास्तरणं भाति न सुकरं कर्म. तथापि त्वरितेन. तथापि शक्तिपराक्रमेनानुष्ठितमिति भवन्त एव विजानन्तु. यन्नु विपत्ती वा धर्मविषयो दीनरक्षाकुतो शिवराजस्यासीत्. ततश्च भिक्षां गृहीत्वा निवृत्ताः श्रीसमर्थस्वामिनः छिन्नं परिधानवस्त्रमवलोक्य 'शिवराज ! किमर्थं त्वमपराज्ञाः ! ज्वरेण संतप्तोऽसि. प्रथमं शरीरपालनं ततोऽनुष्ठानादिकमित्यवदत्. शिवराजस्तु स्वामिन्मुद्रामीला सत्यं सुपमभ्यवदत् 'धर्मार्थमन्वं शरीरमतोऽस्मदस्ति' इति जगाद.

बालकाः ! मे खलु लौकिकनीतिनाममिव

भयव्याकुलां नदीमुत्तीर्य ययौ. त्वरितमेव तं यवनं निहत्य ब्राह्मणं कलहकारणमपृच्छत्. स तु विप्रो भयेन कम्पमानो बद्धांजलिः— राजन्! अहं च मध्याह्नसंध्योपासनार्थं नदीतीरमागतः. संध्योपासनेऽर्धसमाप्त एवैष पापी यवनः सद्यो हताया गोश्चर्म गृहीत्वा समागतोऽत्र महता वेगेन तत्राक्षिपत्. तेन चोत्थितं जलं मदीयं गात्रमदूषयत्. अहं तु कोपाकुलोऽपि पीडाभीत्याऽमुं यवनं 'किमिति महता वेगेन त्वं गोचर्मात्र प्राक्षिपः' इत्यवदम्. क्षत्रियश्रेष्ठ! अनेन तात्त्विकवचनेनापि संजातकोपोऽयं नीचो यवनो मामेव धृत्वा हस्तपादेनाताडयत्. अहं च प्रतीकारासमर्थः केवलं परमेश्वरमेवास्मात्संकटान्मोचयितुं प्रार्थयामास. करुणार्द्रेण जगत्पालकेनैव त्वं प्रेषित इत्यवदत्. शिवराजस्तु तं ब्राह्मणं नमस्कृत्य 'यदि त्वं परतीरमागमिष्यसि तदा दक्षिणामपि लप्स्यसे' इत्युक्त्वैकेन हस्तेन गोभक्षकयवनशोणितदिग्धं खड्गं बिभ्रदपरेण हस्तेन प्लवमानः स्वस्थानमाजगाम.

बालकाः! वर्षासु परिपूर्णाया नद्यास्तरणं नाम न सुकरं कर्म. तत्रापि ज्वरितेन. तथापि तच्छिवराजेनानुष्ठितमिति भवन्त एव विचारं कुर्वन्तु यत् कियती वा धर्मप्रियता दीनदयालुता शिवराजस्यासीत्. ततश्च भिक्षां गृहीत्वा निवृत्ताः श्रीधरस्वामिनः छिन्नं परिधानवस्त्रमवलोक्य 'शिवराज! किमर्थं त्वमधाप्लाः? ज्वरेण संतप्तोऽसि. प्रथमं शरीरपालनं ततोऽनुष्ठानादिकमित्यवदन्. शिवराजस्तु स्वाम्यत्रपाभीत्या सत्यं वृत्तमकथयत् 'धर्मायत्तं शरीरमतोऽप्रमत्ताम्' इति जगाद.

बालकाः! ये खलु लौकिककीर्तिलाभायैव ...

नयकूलं नदीमुत्तीर्य ययौ. त्वरितमेव तं यवनं निहत्य ब्राह्मणं कलहकारणमपृच्छत्. स तु विप्रो भयेन कम्पमानो बद्धांजलिः— राजन्! अहं च मध्याह्नसंध्योपासनार्थं नदीतीरमागतः. संध्योपासनेऽर्धसमाप्त एवैष पापी यवनः सद्यो हताया गोश्चर्म गृहीत्वा तत्रागतोऽत्र महता वेगेन तत्याक्षिपत्. तेन चोत्थितं जलं मदीयं गात्रमदूषयत्. अहं तु कोपाकुलोऽपि पीडाभीतोऽमुं यवनं 'किमिति महता वेगेन त्वं गोचर्मात्र प्राक्षिपः' इत्यगदम्. क्षत्रियश्रेष्ठ! अनेन तावद्वचनेनापि संजातकोपोऽयं नीचो यवनो मामेव मुष्टया दृढपादेनाताडयत्. अहं च प्रतीकारासमर्थः केवलं परमेश्वरमेवास्मात्संकटान्मोचयितुं प्रार्थयामास. करुणार्द्रेण जगत्पालकेनैव त्वं प्रेषित इत्यवदत्. शिवराजस्तु तं ब्राह्मणं नमस्कृत्य 'यदि त्वं परतीरमागमिष्यसि तदा दक्षिणामपि लप्स्यसे' इत्युक्त्वैकेन हस्तेन गोभक्षकयवनशोणितदिग्धं खड्गं बिभ्रदपरेण हस्तेन प्लवमानः स्वस्थानमाजगाम.

बालकाः! वर्षासु परिपूर्णाया नद्यास्तरणं नाम न सुकरं कर्म. तत्रापि त्वरितेन. तथापि अण्डजवाजेनानुष्ठितमिति भवन्त एव विदांकुर्वन्तु यत् कियती वा धर्मप्रियता दीनदयालुता शिवराजस्यासीत्. तत्र भिक्षां गृहीत्वा निवृत्ताः श्रीधरस्वामिनः छिन्नं परिधानवस्त्रमवलोक्य 'शिवराज! किमर्थं त्वमस्नासीः! ज्वरेण संतप्तोऽसि. प्रथमं शरीरपालनं ततोऽनुष्ठानादिकमित्यवदन्. शिवराजस्तु स्वामिकृपाभीत्या सत्यं वृत्तमकथयत् 'धर्मोऽनन्तं शरीरमतोऽप्रमाणम्' इति जगाद.

बालकाः! ये खलु लौकिकप्रतिष्ठाभावेन दूषि·

तत्वरं प्रवेशितश्च प्रणतिनम्राय शिवराजाय तत्पत्रं ददौ. शिवराजश्च तत्पत्रं शिरसा गृहीत्वाऽनुवाच्य च स्वमातरं पठित्वाऽभावयत्. वाचकाः ! अतिमधुरविन्यासं, स्पष्टतरकर्तव्योपदेशं, तत्पत्रमस्तीत्यत्र न संदेहः तारतम्येदं तच्च—

तीर्थस्थानानि भग्नानि । विप्रावासाश्च दूषिताः ।
सकला पृथिवी व्याप्ता । धर्मोऽगात्क्षामरोषताम् ॥ १ ॥
सहाये भूतले नास्ति । यो धर्मं परिपालयेत् ।
देवधेनुद्विजादीनां । पालनायाभवीत्प्रभुः ॥ २ ॥
राजमानसगो रामः । कर्तुं तवैत्ययं ततः ।
समस्ते भारते वर्षे । धर्मेऽस्तु प्रबलं गतः ।
महाराष्ट्रे स्वकारिष्ठोऽसौ । स्वस्थाधाव्यसमेषते ॥ ३ ॥

वाचकाः ! श्रीसमर्थैतत्पत्रावतरणानन्तरं सममायोवर्तताम् विधाय पद्यश्लोकितं तत्र पत्रे स्पष्टमेव लिखितमस्ति. एतत्पत्रमेव तदानीं धीरतरां भारतवर्षस्य स्थितिरासीदित्यसौ विस्तीर्णां प्रकाशते, धीरताभावधर्मोपाय इति सर्वं बोधयति. वाचकाः ! धन्यास्ते जना ये तादृशविपत्तिकालेऽपि स्वदेशरक्षणार्थं प्रायतन्त. अस्तु.

अथ तेन राजा सादरं पृष्टः 'क सन्ति सांप्रतं श्रीसमर्थचरणा' इति स दिष्टः श्रीसमर्था वाक्संकल्पनिवासिनोऽभवन् राजा शिवाय तदर्शनार्थं कृतनिश्चयो द्वितीयदिने वाक्यमर्द लब्धा एकः सहायक कटे पर्णकाराणद्वैधी 'क सांप्रतं समर्थचरणाः' इति पप्रच्छ. अनन्तरं तु 'श्रीसमर्थैः शिवकार्यार्थन्दे विचरन्ति, अद्यैव पुष्पाणि देवि मधुरं दृष्टेषा वन्यानलन्तिव एव स्थाः' इति निवेदयामास. शिवराजश्च श्रीसमर्थं

सानन्दाः—शिवराज ! त्वं स्वप्नेन सममेवागतः. अतीव त्वरा कृतेत्यवदन्. शिवराजोऽपि श्रीसमर्थानां प्रत्यक्षं तपस्यासामर्थ्यं लोकोद्धारतत्परतां च प्रेक्ष्य संजातप्रमोदातिरेकः सगद्गदं—श्रीचरणानामेवेयं कृपा, अहं त्वपराधीति जगाद. ततः श्रीसमर्थेषु—अस्माभिर्दर्शनं दत्वा प्रसादश्च वितीर्ण इति वदत्सु सत्सु शिवराजः विनम्रमनाः—सद्गुरो ! प्रसादश्च मया पूर्वमेव लब्धः. अयं च दासो युष्माकमनुग्रहेण संपादितात्मशक्तिरलौकिकं कार्यं कर्तुं वांछति. तदनुग्रहदानेनोद्धरणीयोऽयं जन इति साधु विज्ञापयामास. श्रीसमर्थाश्च शिवराजस्येमां विज्ञप्तिं निशम्य सस्मितवदनाः कल्याणस्वामिनां मुखं निरैक्षन्त. तेऽपि सत्वरमेव—राजा शिवः केवलं शिवावतारो लोकोद्धारार्थं प्रयतमानस्तस्मिन्नेव कर्मणि लोकसाहाय्यमपेक्षते. श्रीरघुपतेरप्ययमेवाभिप्रायोऽस्तीति जगदुः. श्रीसमर्थाश्चेदं कल्याणस्वामिनामनुकूलं वाक्यं निशम्य सानन्दाः 'तर्हि गम्यताम्' इत्याज्ञापयन्. कल्याणस्वामिभिः 'पूजासाहित्यमस्ति न वेति' पृष्टः शिवराजः शीघ्रमेवाश्वारोहं प्रेषयित्वा पूर्णं पूजासाहित्यमानयत्.

अथ दिवाकरभट्टे पूजां कथयति सति निवृत्तस्नानः शिवराजः श्रीसमर्थान् पूजयितुं प्रारभत. यथाविधि च श्रीसद्गुरून् पूजयित्वा वस्त्रालंकारादीन् समर्प्य सुवर्णदक्षिणां च विततार. निस्पृहाश्च श्रीसमर्थास्तत्सर्वमपि द्रव्यमितस्ततो वने चिक्षिपुः. किंचिद्भूपालेभ्यश्चाऽदुः. ततः श्रीशिवराजं महामंत्रमुपदिश्य तत्त्वोपदेशं चक्रुः. राजा च सन्तुष्टान्तःकरणो धन्यमात्मानममन्यत. श्रीसमर्थाश्च शिवराजाय प्रसादत्वेन 'श्रीफलं, मुष्टिमात्रं मृत्तिकां, मुष्टिं

अथ मध्याह्नकाले प्रथमत आरभ्य सर्वं वृत्तं शिवराजः श्रीस-मर्थेभ्यो न्यवेदयत्. तन्निशम्य परं सन्तुष्टाः श्रीसमर्थाः 'शिव-राज ! त्वद्धस्तेनैव श्रीरामचन्द्रो म्लेच्छानामार्यभुमिच्छतीति' ज-गदुः. चतुर्थदिवसे सर्वान् भोजयित्वा प्रत्यागमनायाज्ञापयन्. त-दानीं शिवराजः साश्रुलोचनः पुनरपि नित्यदर्शनाय प्रार्थयामास. श्रीसमर्था अपि—वत्स ! शिव ! कार्यकाले संनिहित एवाहं. त्वं तु मदत्तं मंत्रबन्धनं प्रतिदिनं पूजयेत्यादिदिशुः. ततश्च सर्वे गृहीतगमनानुज्ञाः श्रीसमर्थचरणानां गुणगणं वर्णयन्तः प्रतापगड-दुर्गमागच्छन्. शिवराजश्च स्वगृहमागतः स्वमात्रे जिजादेव्यै सर्वं वृत्तं निवेद्य श्रीसमर्थैः प्रदत्तं प्रसादं दर्शयामास. साऽपि तद-द्भुतमलौकिकं प्रसादं वीक्ष्य विस्मिता जिजादेवी गूढमभिप्राय-मपृच्छत्. शिवराजोऽपि—मातः ! मृत्तिकादानेन भूमिलाभः, अश्व-मलदानेनाश्वलाभः, पाषाणखण्डदानेन दुर्गलाभो भवेदिति श्रीसमर्थैर्नोऽभिलक्षितमकथयत्.

बालकाः ! एवंक्रमेण शिवराजः श्रीसमर्थानामनुग्रहं लब्ध्वा कृतकृत्यो महान्ति कार्याण्यकरोत्. येन च समस्तभारतवर्षे स्वकीयं यशो निष्कलंकं प्रससार. अनन्तरं च विजापुराधीश्वर-प्रमुखा यवनराजाः. शिवराजोऽपि यथावकाशं श्रीसमर्थानां द-र्शनं कृत्वा तैः कथितं हरानुष्ठानं निर्वाय चिरकालःस्वस्थः परं ननन्द.

(२)

पाठकाः ! इत ऊर्ध्वं श्रीसमर्थचरितेषु श्रीशिवराजस्य विषये भक्तिरसोऽतिशयितः कथाभिः कथयिष्यते. सज्जनाः !

गच्छामीति प्रष्टुमिच्छसि चेद्गच्छेत्युक्त्वा प्रतापगडदुर्गस्योत्तरे प्राकारे निहितपादाग्राः क्षणादेवादृश्यतां लेभिरे. शिवराजश्च समं स्वपक्षीभिः केवलं दिव्यं तेजः पश्यन्निव स्थित आत्मानं तादृश-दिव्यगुरुलाभेन धन्यं मन्यमानः शयनागारमागत्य सुखेन सुष्वाप.

श्रीसमर्थाश्च शिवराजं महामंत्रजपानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणं पश्यन्तः केनचित्प्रसंगेन तत्त्वोपदेशं कर्तुमैच्छन्. यतस्ते तत्त्वोपदेशं विना नालौकिककार्यकरणे सामर्थ्यमिति सम्यगजानन्. एवं-स्थिते श्रीसमर्थानां मातरि दिवं गतायां शिवराजः समर्थदर्शनार्थ-माययौ. कुशलप्रश्नेषु कृतेषु राजा श्रीसमर्थान् प्रति 'जन्मनः किंमूलको लाभः' इति पप्रच्छ. श्रीसमर्था अपि 'अयमेव समयस्त-त्त्वोपदेशस्य' इति मन्यमानाः—वत्स ! शिव ! जन्मलाभस्य मूलं कारणं वासनाः. बाल्यादिमोहमूलिकाः. एताश्च वासना विषयोपभो-गेन वर्धमाना अतिविशालरूपाना इव निघ्नन्ति जीवं. एवमगणित-जन्मचक्रेषु भ्रमन्नपि विविधदुःखान्यनुभवन्नपि वासनाक्षयं न जीवो लभते. अथ पूर्वपुण्यसंचयाद्वा भोगभोगाद्वा कस्यचिज्जीवस्य वासनासु द्वेषो जायते. जाते द्वेषे ताः परिहर्तुं [redacted] गुरुमेव शरणं गच्छति. गुरुश्च तत्त्वोपदेशपुरःसरं साधनादि कथयित्वा तस्य दुःखं दूरीकरोति. वत्स ! शिवराज ! अत्र प्राथमिकोऽभ्यासः—यतो यतो वासनोद्रेकः ततः सा परिवर्त्य स्वावासं प्रापणीया. अयं चाभ्यासः सततं करणीयो येन वासनानां समूलं क्षयो भविष्यति. नष्टासु वासनासु जन्मलाभो न भवति. अतएवायं जीवो मुक्ता-भिलाषोऽपि तादृशगुरुवासनाक्रान्तो न लभते तादृशीं शान्तिं. प्रत्युत यो हि जीवः स्ववासनाः क्रमेण न्यूनीकरोति स एवालौकिकं

यामि. तात! एष दुःसह उदररोगः, एष कदापि न शाम्यति.'
इति कथमपि महता कष्टेनावदन्. अथ दुःखाकुले साश्रुलोचने
शिवराजे 'गुरो! यद्यस्य किंचिदुपशामकमौषधं स्यात्तदा कथनीयं,
अहं च तत्संपादयामीति' वदति सति, श्रीसमर्थाः 'हा हन्त वत्स
शिवराज! अस्त्येक उपायः, परन्तु सोऽशक्यम एव. यदि तु
तत्कथने तवाग्रह एव चेत् केवलं व्याघ्रीदुग्धमेवास्यौषधत्वेनो-
पयुज्यते नान्यत्किमपी'त्यचाकथिषुः. श्रुत्वा चेदं वाक्यं व्याघ्रीदुग्धा-
नयनप्रवृत्तं शिवराजं श्रीसमर्थास्तथैव करुणया वाचाऽब्रुवन्--रा-
जन्! शिवराज! अहमस्मि भगवद्भक्तः, केवलं शरीरयात्रा-
र्थमेव विचरामि. बहूनां पालयितुस्तव प्राणा असाधारणा एव.
तादृशमूल्यांश्च मम कृते त्वं त्यक्तुमर्हसीति. तदिदं श्रीसमर्थानां
वाक्यमश्रुत्वैव भाण्डं गृहीत्वा वने संचरति श्रीसीतानाथ इव
श्रीशिवराजेऽतिनिबिडस्थानादेका व्याघ्री द्रुतं पुरस्तादागच्छताम्. तां
वीक्ष्य जातानन्दः स शिवराजस्तत्स्थले प्रविश्य व्याघ्रीमन्वैच्छत्.
अचिरादेव बालकरक्षणाय सहसा अवेनागच्छन्ती क्रोधातिरेकर-
क्तनयनाऽभ्रोदयन्ती सा व्याघ्री शिवराजं कण्ठदेशेऽगृह्णात्. शि-
वराजस्तु तेन दिग्मपुनाऽऽक्रान्तोऽपि नाबिभेत्.

अथ निरुद्धेऽपि कण्ठदेशे शिवराजः स्वस्थमनाः--मातर्व्याघ्रि!
गुरुचरणरोगनिवृत्तये त्वदीयं दुग्धमात्रमपेक्षमाणो ननु त्वदी-
यबालकतनयार्थं. प्रसीद. देहि स्वं दुग्धमिति यथेष्टमुवाच.
तच्च निमिषे क्षणे विस्मृतक्रोधा सा व्याघ्री परकीया
शिवराजस्य गात्रमलेहत्. शिवराजोऽपि यथेष्टं धेनुवत्तां व्याघ्रीं
दुग्ध्वा पयोभिः दुग्धं लेभे. तदानीमेव स 'धन्योऽस्मि यत्-

हसन्तः 'यो हि नारायणः सर्वेभ्योऽप्यन्नजलादिकं प्रत्यहं वितरति स तुभ्यमपि दद्यादिति' ब्रुवाणाः काष्ठदण्डेन समीपं पाषाणमपसारयामासुः. तस्मिन्नेव क्षणे प्रससार तस्मात्स्थानाच्छीतमधुरो जलनिर्झरः. राजा च स्वसेवकाच्छर्करां गृहीत्वा तदुदकं पीत्वा समतुष्यत्.

शिवराजः श्रीसमर्थानां नित्यं सांनिध्यमैच्छत्. तदनुरूपं विज्ञप्ता अपि श्रीसमर्थास्तदिच्छां न सफलयामासुः. तथापि शिवराजोऽनिराशः पुनरपि स्वाश्रयादविदूरे परलीदुर्गे निवासार्थं प्रार्थयत. श्रीसमर्था अपि शिवराजभक्त्या वशीकृतास्तां प्रार्थनामंगीचक्रुः. शीघ्रमेव च ते परलीदुर्गमागत्यावसन्. तस्य दुर्गस्य नामापि 'सज्जनगड' इति नूतनमेवास्थापयन्.

वाचकाः! एवंक्रमेण निरपेक्षा वनवासिनोऽपि श्रीसमर्थाः केवलं शिवराजेन स्वभक्त्या वशीकृत्य स्वसंनिधौ स्थापिताः. पश्यत भक्तेरलौकिकीं शक्तिं! अस्तु.

एकदा शिवराजो नियमानुसारेण गुरुवासरे श्रीसमर्थानां दर्शनार्थमागच्छत्. पृष्टकुशलश्च 'मम तातपादाः शहाजीराजाः समं मन्मातृभिर्युष्मद्दर्शनार्थमागन्तुमनुज्ञां वांछन्ति' इति निवेदयामास. श्रीसमर्था अपि तां विज्ञप्तिं सानन्दं स्वीचक्रुः.

अथ लब्ध्वा श्रीसमर्थचरणानामनुज्ञां दर्शनार्थमागताः श्रीशिवराजस्य तातचरणाः श्रीशहाजीराजास्तथा मातरो जिजादेवीतुकादेवीप्रभृतयः श्रीसमर्थान्विधिवदपूजयन्. अन्ते च श्रीशहाजीराजा मुकुलितहस्तकमलाः श्रीसमर्थानुद्दिश्य—'गुरुचरणाः! अहं च विजापुराधिपस्य सेवको भूत्वा तत्रैव निवसामि. एष च शिव

हसन्तः 'यो हि नारायणः सर्वेभ्योऽन्नजलादिकं प्रसादं वितरति स तुभ्यमपि दद्यादिति' ब्रुवाणाः काष्ठदण्डेन समीपं पाषाणमपसारयामासुः. तस्मिन्नेव क्षणे प्रससार तस्मात्स्थानाच्छीतमधुरो जलनिर्झरः. राजा च स्वसेवकाच्छर्करां गृहीत्वा तदुदकं पीत्वा समतुष्यत्.

शिवराजः श्रीसमर्थानां नित्यं सांनिध्यमैच्छत्. तदनुरूपं विज्ञप्ता अपि श्रीसमर्थास्तदिच्छां न सफलयामासुः. तथापि शिवराजोऽनिराशः पुनरपि स्वाश्रयान्नातिदूरे परळीदुर्गे निवासार्थं प्रार्थयत. श्रीसमर्था अपि शिवराजभक्त्या वशीकृतास्तां प्रार्थनामंगीचक्रुः. शीघ्रमेव च ते परळीदुर्गमागत्यावसन्. तस्य दुर्गस्य नामापि 'सज्जनगड' इति नूतनमेवास्थापयन्.

पाठकाः ! एवंक्रमेण निरपेक्षा वनवासिनोऽपि श्रीसमर्थाः केवलं शिवराजेन स्वभक्त्या वशीकृत्य स्वसंनिधौ स्थापिताः. पश्यत भक्तेरलौकिकी शक्तिं ! अस्तु.

एकदा शिवराजो नियमानुसारेण गुरुवासरे श्रीसमर्थानां दर्शनार्थमागच्छत्. पृष्ठतश्च 'मम तातपादाः शहाजीराजाः सर्वे अस्माभिर्युष्मद्दर्शनार्थमागन्तुमनुज्ञां वाञ्छन्ति' इति निवेदयामास. श्रीसमर्था अपि तां विज्ञप्तिं सानन्दं स्वीचक्रुः.

अथ लब्ध्वा श्रीसमर्थचरणानामनुज्ञां दर्शनार्थमागताः श्रीशिवराजस्य तातचरणाः श्रीशहाजीराजास्तथा मातरो जिजादेवीतुकादेवीप्रभृतयः श्रीसमर्थान्विधिवदपूजयन्. अन्ते च श्रीशहाजीराजा मुकुलितहस्तकमलाः श्रीसमर्थानुद्दिश्य–'गुरुचरणाः ! च विजापुराधिपस्य सेवको भूत्वा तत्रैव निवसामि. एव च

स्थापयति. सैषा यथा चिरं सिंहासनासीना स्यात्तथा युष्माभिर्यतनीयमिति. तामेनामाज्ञामंगीकृत्य गागाभट्टः समं शिवराजेन राज्याभिषेकवेलां निरणयन्.

ततश्च—श्रीशिवराजः सर्वमितिवृत्तं निवेदयितुं श्रीसमर्थानां सन्निधिमागतस्तानित्थं विज्ञापयामास. गुरुपादाः ! दासस्य सर्वे मनोरथाः परिपूर्णस्त्वा एव. युष्मच्चरणकृपया म्लेच्छकंटकनिवारणरूपा श्रीरघुपतिसेवाऽपि यथाशक्ति कृतैव. परन्त्वद्यापि एकः संकल्पोऽवशिष्टस्तं च पूरयितुं गुरुचरणा एव समर्था इति. श्रीसमर्थैश्च तन्निवेदनार्थमाज्ञप्तः 'यदीयकृपयेदं सर्वं राज्यं लब्धं तानेव प्रथमतो राजासने स्थापयितुमिच्छामि. तदर्थं च चिरं धृतोऽपि एष जटाकलापोऽवतारणीय एव' इति कथयामास.

इमामपूर्वां विज्ञप्तिं निशम्य परं विस्मिताः श्रीसमर्थाः—'शिवराज ! किं ममानुष्ठानविरोधेन त्वया लब्धं. वृथैव नित्यकर्मविरोधः कृतः. अस्तु. यथेतावतैव ते संतोषस्तदा स्वीकृता तव प्रार्थनेति जगदुः. तामनुज्ञां समाकर्ण्य संतुष्टः शिवराजः प्रथमं चापळमठमागत्य श्रीसमर्थचरणान् यथाशास्त्रं सर्वैराजोपचारैर्भूषणैश्चालंकृतान् सिंहासने स्थापयित्वा स्वयं तान् सेवक इवासेवत. ततश्च तेषामनुज्ञया स्वयं राजधानीमागत्य स्वात्मानमप्यभिषेचयामास.

वाचकाः ! सर्वेषु कर्तव्येषु साधूनां स्वव्रतपालनमभीष्टतममिति सार्वजनीनम्. एवंस्थिते श्रीसमर्थैः केवलं श्रीशिवराजस्य सन्तोषार्थं स्वव्रतं खण्डयित्वाऽपि राजोचिताः सर्वे राजभोगाः स्वीकृताः. क खलु नित्यव्रतधारिणः श्रीसमर्थाः, क च तादृशा विषयिजनोचिता राजभोगाः, तथापि केवलं शिवराजसन्तोषार्थमेव तैः स्वी-

स्थापयति. सैषा यथा चिरं सिंहासनासीना स्यात्तथा युष्माभिर्यत-नीयमिति. तामेनामाज्ञामंगीकृत्य गागाभट्टः समं शिवराजेन राज्याभिषेकवेलां निरणयन्.

ततश्च—श्रीशिवराजः सर्वमिदिवृत्तं निवेदयितुं श्रीसमर्थानां स-न्निधिमागतवानित्थं विज्ञापयामास. गुरुपादाः ? दासस्य सर्वे मनोरथाः परिपूर्णकल्पा एव. युष्मच्चरणकृपया म्लेच्छकंटकनिवा-रणरूपा श्रीरघुपतिसेवाऽपि यथाशक्ति कृतैव. परन्त्वद्यापि एकः संकल्पोऽवशिष्टस्तं च पूरयितुं गुरुचरणा एव समर्था इति. श्रीम-त्समर्थैश्च तन्निवेदनार्थमाज्ञप्तः 'यदीयकृपयेदं सर्वं राज्यं लब्धं तानेव प्रथमतो राजासने स्थापयितुमिच्छामि. तदर्थं च चिरं धृतोऽपि एष जटाकलापोऽपसारणीय एव' इति कथयामास.

इमामपूर्वां विज्ञप्तिं निशम्य परं विस्मिताः श्रीसमर्थाः—'शिव-राज ! किं ममानुष्ठानविरोधेन त्वया लब्धं. वृथैव नित्यक्रमविरोधः कृतः. भवतु. यथेदावतैव ते संतोषलब्धा स्वीकृता तव प्रार्थनेति ज-गदुः. तामनुज्ञां समाकर्ण्य संतुष्टः शिवराजः प्रथमं चापळमठमा-गत्य श्रीसमर्थचरणान् यथाशास्त्रं सर्वैराजोपचारैर्भूषणैरलंकृतान् सिंहासने स्थापयित्वा स्वयं तान् सेवक इवासेवत. ततश्च तेषाम-नुज्ञया स्वयं राजधानीमागत्य स्वात्मानमभ्यषेचयामास.

पाठकाः ! सर्वेषु कर्तव्येषु साधूनां स्वव्रतपालनमभीष्टतममिति सार्वजनीनम्. एवंस्थिते श्रीसमर्थैः केवलं श्रीशिवराजस्य सन्तो-षार्थं स्वव्रतं खण्डयित्वाऽपि राजोचिताः सर्वे राजभोगाः ... क्व खलु नित्यब्रह्मचारिणः श्रीसमर्थाः, क्व च तादृशा ... चिता राजभोगाः, तथापि केवलं ...

अस्य मायापाशस्तानपि वशीचकार' इति. उद्धवस्वामिनोऽपि 'चित्रमाश्चर्यं! श्रीसमर्थानामवतार एव श्रीशिवराजं पुरस्कृत्य सनातनधर्मोद्धारार्थमासीत्. साम्प्रतं तु पुण्यश्लोके शिवराजे दिवंगते श्रीसमर्था अपि शीघ्रमेव स्वावतारं समापयिष्यन्तीति मन्ये,' इत्यवोचन्.

वाचकाः! निरिच्छानां तत्त्वज्ञानिनां श्रीसमर्थानामपि नेत्रबिन्दवो यदर्थं पेतुः स पुण्यश्लोकः शिवराजः कथमासीत्तथैतेषां श्रीसमर्थानां च प्रीतिः कियत्यासीदिति वक्तुं नास्त्यावश्यकता. धन्यः स पुण्यश्लोको युधिष्ठिरसमः शिवराजः, धन्याश्च ते श्रीसमर्थाः, उभावपि अलौकिकावेवेति मन्ये.

(४)

सज्जनाः! न केवलं श्रीसमर्थाः शिवराजं प्रति तत्त्वोपदेशं वा व्यवहारशिक्षां नोपदिशन्, किन्तु बहूनि यानि बाधकानि गर्वादीनि तेभ्योऽपि शिवराजमरक्षन्. तदेतत्कानिचिदुदाहरणान्युदाहृत्य निवेदयामि.

एकदा दुर्गसीमान्ते सामानगडनामकं महादुर्गं श्रीशिवराजेन विरचयितुं प्रारब्धे. तत्र दुर्गस्य पुरस्तादधिपतीनां श्रीमारुतेर्देवालयमपि. तत आरभ्य दुर्गपर्यन्तं राजमार्गः वरणीय इति मनीषया शिवराजो महति प्रत्यूष एव तत्राजगाम. तत्र च सहस्रशो मनुष्यान् दुर्गरचनासक्तान् वीक्ष्य शिवराजो मनस्यकरोत्–'अहं हेलया सहस्रशो मानवानन्नदानेन पालयामि. धन्यो [illegible]

किंच—लौकिका विषया मानवमीदृक् मोहयन्ति यत्स न जानात्यहमेभिर्मोहित इति. विशेषतश्च साम्राज्यमदोऽधिकारमदश्च. वयं चेतिहासे पश्यामः यत् बहवः प्रथममुत्तमप्रकृतिका अपि राजानो राज्याधिकारप्राप्तौ तथा विभिन्नप्रकृतिका भवन्ति यद्दृ-मप्यगोचरः. अतः साम्राज्यमदापगमाय भूयोभूयः शिवराजः श्रीसमर्थैः संबोधितः.

एकदा श्रीसमर्थाः सातारानगरं जग्मुः. तत्र ते शिवराजं राजदुर्गस्थं निशम्य केनचित्कारणेन राजदुर्गं प्राविशन्. गत्वा च राजप्रासादस्य पुरस्तात् 'जयजय रघुवीरसमर्थ' इति उच्चैरुच्चार्य संप्रदायानुरूपां भिक्षामयाचन्त. तं च ध्वनिं श्रीसमर्थचरणानामिति मत्वाभिजानन् राजा शिवो मनस्यचिन्तयत्, यादृशो हि भिक्षुकस्तादृश्येव भिक्षेति सर्वत्र नियमो दृश्यते. इमे त्रैलोक्यवंद्यचरणाः श्रीसमर्था मदीया गुरवः. तत्किमेभ्यः प्रदेयमिति.

अथ सत्वरमेव कृतनिश्चयः शिवराजो मुख्यं मंत्रिणमाहूय राजमुद्रांकितां स्वराज्यसमर्पणपत्रिकां विधाय तां स्वयमेव श्रीसमर्थभिक्षापात्रेऽक्षिपत्. श्रीसमर्थाश्च तामालोक्य सस्मितवदनकमलाः 'राजन्! यदास्मभ्यमिदं सर्वं राज्यं समर्पितं तदा कर्तव्यत्वेन भवतः केवलं भिक्षाटनमेवावशिष्टमिति मन्ये' इति जगदुः. यदाज्ञापयन्ति गुरुचरणा इत्युक्त्वा सत्वरमेव भिक्षाटनोद्यतं शिवराजं वीक्ष्य मध्यान्हकाले श्रीसमर्थाः शिवराजेन समं नदीतीरं गता निर्वृत्तपाका अभुंजत. अथ स्वस्थचित्ताः श्रीसमर्थाः 'राजन्! अनेन राज्येन किमस्माकं प्रयोजनं! सत्त्वप्रकृतिकानां न इदमुपाधिरेव. तदिदं राज्यं पालयितुं क्षत्रियजातिरेव शक्ता. स च

(५)

एकदा शिवराजः स्वराज्याभिषेकविधौ समाप्ते सति सज्जनगड-दुर्गे सज्जनमेलनं विरचितुं श्रीसमर्थानामनुज्ञामपृच्छत्. श्रीसमर्थ-पादा अपि सज्जनसमागमं वाञ्छन्तो महताऽऽनन्देनानुजज्ञिरे. ततः शिवराजः सर्वानपि सज्जनानाकारयितुं दूतान्मंत्रिणः प्रेष-यामास.

तेऽपि सानन्दं श्रीसमर्थानां दर्शनार्थमागता महताऽऽनन्देन हरिकीर्तनानि चक्रुः. तदानीं साधुसन्तसमागमा अभ्यागच्छन्. ब्राह्मणभोजनं च प्रतिदिनं प्रावर्तत. यदा ब्राह्मणसंख्या सपादल-क्षात्मताऽऽपन्ना सर्वेभ्यो विप्रेभ्यो दक्षिणां वितीर्य सज्जनान् तदा शिवः स्वयमपूजयत्.

वाचकाः! राजा शिवः स्वयं जले गृहीत्वा सज्जनपादौ प्रक्षा-ल्य भीत्यैवानुगुण्येन वस्त्रेण संमार्जयतिस्मेति किं न लोकोत्तर-त्वं? वयं च केवलमादरस्य पर्यवसानेऽप्यगात् महाम्बरेण निर-गुर्मः. आत्मानं चेन्द्रादपि श्रेष्ठं मन्यामहे. परन्त्वखिलविजयपराक्रम-शाली सार्वभौमोऽपि शिवराजः केवलं भक्त्याऽस्माकं पूर्णी-भूय सज्जनानां पादान् प्राक्षालयत्. सज्जनाः! इदमेवा-न्तरं सज्जनदुर्जनयोः. सज्जना हि संपत्तौ वा विपत्तौ वा न नैस-र्गिकीं शालीनतां त्यजन्ति. नापि लौकिकैश्वर्यमदोन्मत्ताः सन्त आत्मानमेव विस्मरन्ति. दुर्जनास्तु सदैव स्वल्पेनापि लाभेना-त्मानं धन्यंमन्यमानाः आत्मानमेव विस्मरन्ति. धन्याश्च हे सन्तः, धन्याश्च ते शिवराजप्रभृतयः सज्जनसेवकाः. ईदृग्विधैरपि समान-शीलैर्धन्यीकृतोऽयं लोकः. वाचकाः! इदानींतनाः साधवोऽपि तादृशसांसारिकसामर्थ्यशालिनो वैराग्यपूर्वं त्यजन्. अ-

सन्मनागमसहोत्सवे श्रीतुकारामसाधुवराणां पूजार्थं महान्तं सुवर्णराशिं गृहीत्वा शिवराजः समाजगाम. पंचमासांश्च तेभ्यो दातुमियेष. श्रुत्वेवेदं वृत्तं ते तुकारामाः पूजामगृहीत्वैव सज्जनगडदुर्गान्निर्गत्य पंढरपुरमगच्छन्. श्रीशिवराजश्च तान् साधुवरान् पंढरपुरंगतान् निशम्यात्यन्तं दुःखितोऽभूत्. परन्तु श्रीमत्समर्थाः—'वत्स शिव! येषां त्रैलोक्यराज्यमपि तृणवद्भाति कथं खलु ते साधुवरास्तुकारामप्रभृतयस्तव धनं मानं ग्रहीष्यन्ति? परन्तु तथानेन वर्तनेन तेषां दर्शनमपि दुर्लभमभवत्' इत्युपदिश्य सान्त्वयन्ति स्म.

वाचकाः! यत्रैतादृशी वैराग्यसम्पत्तिः स्यात्तत्र तस्याः किं दुष्करं कर्म? इदमशक्यमिदं शक्यं कर्मेति क्षुद्राणां नो दृष्ट्या. लोभाक्रान्ता नश्चैतन्यशक्तिर्नालौकिककार्यकरणसमर्था. सतां तु निर्लोभत्वात् [illegible] चैतन्यशक्तिरप्रतिबंधा सर्वाणि तानि कार्याणि करोति, यानि परमात्मशक्तिः कर्तुं प्रभवति. अस्तु.

एवंक्रमेण सज्जनान् सेवमानो विदुषः सत्कारयन् वैदिकविद्यां समुन्नयन् राजा शिवो नानाकार्याण्यकरोत्.

(१२) (श्रीसमर्थानां तत्त्वोपदेशः संसारवृत्तिश्च)

वाचकाः ! निरूपितः शिवराजस्य श्रीसमर्थचरणानां च परस्परसंबंधसंबद्धः कथाविभागः. अधुना श्रीसमर्थानां तत्त्वोपदेशं तथा तेषां संसारवर्तनं च निरूपयितुमारभे.

श्रीसमर्थचरणानां सामान्यतस्तत्त्वोपदेशः 'श्रीरघुनाथोपासना' एवासीत्. ये खलु संसारनिवृत्तिमिच्छन्तो, ये च लौकिकसुखाभिलाषिणस्तेभ्यः सर्वेभ्य एव प्राथमिकमुपदेशं श्रीरघुपतिसेवामेव श्रीसमर्थचरणाश्चक्रुः. न चैवैतत्स्वकपोलकल्पितं किंतु तैरेव स्वविरचिते दासबोधग्रंथे लिखितमस्ति. तद्यथा—

> मुख्यं हरिकथाख्यानं, द्वितीयं राजकारणं ॥
> तृतीयं सावधानेन, सर्वत्र समवर्तनम् ॥ १ ॥

यस्य कस्यापि लौकिककार्यकारिणोऽलौकिककार्यकारिणश्चात्यावश्यकमिदं—यत्—प्रथमत इह जगति निखिलकार्यकारिणी काचन चैतन्यशक्तिरस्तीति ज्ञानस्य संपादनं. ये खलु न जानन्ति सकलकारयितृत्वशालिनी काचन शक्तिरस्तीति, कथमिव ते स्वोन्नतिं प्रति लभेरन्. यो हि मत्तः कल्पनाधिकबलाढ्यो ईश्वरोऽस्तीति जानाति स एव नानाविधैरुपायैर्धनमर्जयति नान्यथेति दृष्टं लोके. तस्मादुपासनां विना नान्य उपायो मनुष्योन्नतौ.

वाचकाः ! ये खलु श्रीसमर्थचरणैर्लोकोद्धारार्थं ग्रंथा लिखितास्तेषु मुख्यः श्रीदासबोधो नाम. दासबोधशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु—दासानां—रघुपतिचरणशरणागतानां दीनानां जनानां—बोधे

द्भवति स ग्रंथविशेषः. सज्जनाः ! ईदृशेन ग्रंथनाम्ना भवद्भिरुपलक्षितमेव स्यात्—दासबोधग्रंथे प्राधान्येन निरूपितो विषयः—'श्रीरघुपतेरुपासनैव' इति ।

किंच यद्यपि अन्ये बहवो विषया व्यवहारोपयुक्ता अस्मिन् दासबोधग्रंथे निरूपितास्तथापि प्रामुख्येनोपासनायाः प्रतिपादनेन तस्या एव मुख्यत्वं.

पाठकाः ! यद्यपि नायं समयः कृत्स्नदासबोधविषयप्रतिपादनस्य, यतो न वयं दासबोधं व्याकर्तुं प्रवृत्ताः किंतु श्रीसमर्थानां पवित्रं चरितं लिखितुं, तथापि प्रसंगसगत्या श्रीसमर्थविरचितेषु ग्रंथेषु—दासबोधस्य प्राधान्येन तत्र चोपरिनिर्दिष्टानि कारणानि कथं निरूपितानीत्येव प्रसंगतो वयं पश्यामः.

उपरिनिर्दिष्टश्लोके 'मुख्यं हरिकथाख्यानं' इत्युक्तं. तच श्रीसमर्थचरणैर्दासबोधग्रंथे सविस्तरं निरूपितं. तथाहि—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥

इति योऽयं प्रसिद्धः श्लोकस्तमाश्रित्य श्रीसमर्थचरणैर्नवधा भक्तिर्निरूपिता. तत्र चास्या भक्तेर्लोकप्रसिद्धतया न किंचिन् व्याख्यायते. यद्यपि उपरिनिवेदितां नवधाभक्तिं बहवः साधवः समुपासत, तथापि श्रीसमर्थानां तथाऽन्येषां साधूनां मध्येऽयं विशेषः—यत् यच्छ्रीमत्समर्थचरणैर्लिखितं वा कथितं वाऽऽचरितं वा तत्सर्वमेव व्यापकदृष्ट्या धर्मस्योज्जीवनार्थमेव. यदपि तैस्तात्त्विकं निरूपणं कृतं तदपि यथाशक्ति व्यावहारिकत्वाध्युपपादयितुं. श्रीसमर्थानां यथा परमार्थः प्रिय आसीत्तथैव व्यवहारोऽपि. यद्यपि तैर्न संसारोपयोगी गृहस्थाश्रमः स्वीकृतस्तथापि ते रात्रिंदिवं सांसारिकजनस्था-

रक्षणार्थं प्रायतन्त. यथाचेदं भक्तिनिरूपणं, वाचकाः ! न केवलमे-तत् पठनार्थमेव किंतु ये खलु तैः स्थाने स्थाने मठाः स्थापितास्तत्र भक्तिमार्गप्रसारार्थं कृता नियमा एव. ये खलु तेषु तेषु मठेषु स्थापिताः शिष्यास्त एतत्सर्वं पाठिता एव. यथाहि राजा प्रथमं स्वराज्यपालनार्थं कांश्चिन्नियमान् करोति ततस्तान् पठित्वा निष्णातान् पुनरपि सर्व-त्रैव राज्ये तादृशनियमप्रसारार्थं स्थाने स्थाने स्थापयति तथैव प्रकृ-तेऽपि. अतएव श्रीसमर्थचरणैः स्वशिष्यद्वारा संबोधितानां जनानां साहाय्येन शिवराजः स्वराज्यस्थापनारूपमलौकिकं कार्यं चक्रे.

सज्जनाः ! सर्वत्र भक्तिमार्गं प्रसारयतां श्रीसमर्थानां तादृशविधौ द्वितीयोऽपि हेतुरासीत्. स चेत्थम्—

वैदिके समये यदा खल्वत्रार्याः समागतास्तदाऽस्मिन् भारते वर्षेऽनार्यजातय एवावसन्. ताश्च सपदि आर्या विजित्य दासीचक्रुः. दासीकृतानामासां केवलं सेवाधर्म एव कर्तव्यत्वेनावशिष्टः. [illegible] आर्याः स्वेष्वेव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याख्यांस्त्रीन् वर्णान्विभाज्य [illegible] सम्यगपालयन्. त एते वर्णा एव ज्ञानसंपादनेऽधिकारिण [illegible] तेऽपि ज्ञानं संपाद्यालौकिकं सुखं लेभिरे. दीना [illegible] शूद्रत्वेन व्यपदिश्यमाना ज्ञानस्य लेशमपि [illegible] पशुप्रायेष्वं क्रमोन्नतिक्रमोऽपि बभूव. एवंकृते [illegible] तेऽनार्या मानवा ज्ञानसंपादने अनिवंर्धं [illegible] यद्यपि [illegible] न [illegible] तेषुत्स्वपि निश्चयमलब्धिषुः. [illegible] ! [illegible] क्रोधो वा कामो वा लोभो वा [illegible] न भवति यथा मनसि सुखं [illegible]

एवंप्रयाते भूयसि काले यदा खलु तुकारामप्रभृतयः शूद्रजातीया एव साधवो व्यराजन्त, स्वतेजसा यक्ष्यतिरेकेण च ब्राह्मणोत्तिरस्कृतस्तदा बहवो ब्राह्मणास्तेषां शिष्या एवाभवन्. अथ सर्वैः साधुवरैः स्वदेशस्य स्वधर्मस्य चोद्धारं चिकीर्षुभिर्मिलित्वैवमेवं निर्णीतं, ऐक्याहते न कदाऽपि देशोद्धारः कर्तुं शक्यः. तच्चैक्यं परस्परद्वेषेऽनष्टेऽशक्यं. सोऽपि द्वेषो यावन्न्यूनाधिकभावो जन्ममूलको धर्मक्रियाभेदमूलकश्च तिष्ठेत्तावत्पर्यन्तं चिरंजीव्येव. ताश्च धर्मक्रिया वेदमूलकत्वाच्चिरं रूढा एव. एवं च शेषमनर्थपरंपरा वेदवद्धवेदोक्तानां धर्मक्रियाणामेव निःश्रेयसप्रदत्वं नान्यस्येति अभिमानमूलिकेति तत्स्थाने भक्तिं तथा परमात्मनामसद्गुणसंप्रदायं प्रवर्तयामहे. अनेन सुलभोपायेन प्रयासं विनैव वैदिको यज्ञादिक्रियाः प्रतिबद्धा भविष्यन्ति. प्रतिबद्धेषु यज्ञादिवैदिकविधिषु तन्मूलकवर्णाभिमानमूलको द्वेषोऽपि क्रमशः नशिष्यति. नामसंकीर्तनं भक्तिपथगमनं नृणां निर्भयमासृणं, तत्राऽस्ति सर्वस्याप्यधिकार इत्युक्ते शूद्रादयोऽपि सन्तुष्टा ब्राह्मणादीनां द्वेषं त्यक्ष्यन्ति. ततश्च परस्परद्वेषरहितेषु निर्विकारेषु मनःसु स्वदेशसेवार्थं इव उपदेशो बद्धमूलः फलिष्यतीति.

साधकाः ! एतदर्थमेव श्रीसमर्थचरणाः स्वसंप्रदाये यागादिः क्रिया अनुपदिश्य भक्तिमार्गमेव ते समुपादिशन्. नैतावदेव किंतु—स्वसंस्थापितेषु मठेषु तमेव महता प्रयत्नेन प्राचारयन्, यतश्च—

चतुर्णामपि वर्णानां, योग्यता नामकीर्तने ।
समाना गुरुवर्णानां, नात्रैव गुरुलाघवम् ॥

यदाऽलौकिकसुखसाधने प्रयतमानान् शान्तलौकिकसुखयाचनान् जनान् पीडयन्ति सदा ते जना मिलित्वा तेषां दुर्मदानां मानव-पशूनां शासनार्थं कांचन शक्तिं निर्मान्ति तामेव शास्त्रकोविदा लौकिकाश्च जना 'राजशक्तिं' वदन्ति. वाचकाः ! एतस्माद्विवर-णाद्बुद्धिरवगतमेव स्यात्—यत् मानवजातेः परमं कार्यं 'अलौकि-कसुखसंपादनं'. तस्य निर्विघ्नसिध्यर्थं राजकीयशक्तीत्यादिकं. अस्मा-देव कारणाच्छ्रीसमर्थैः प्रथमश्लोके राजकारणस्य पश्चादुपन्यासः कृतः. अस्तु.

सज्जनाः ! राजकारणसिद्धौ प्राधान्येन मानवमानसविज्ञानमत्या-वश्यकं. यतो नानाविधा मानवाः स्वस्वगुणं वाञ्छन्तः पृथङ्मार्गैः स्वाभिलषितं साधयितुं प्रयतन्ते. तस्मादेव कारणाद्राजकारणमुपदि-शद्भिः श्रीसमर्थैः प्रथमतो मानवविभागाः प्रदर्शिताः. तत्रापि मूर्खो-त्तमजननिरूपणमपि. योऽहि राजकार्यकारी पुरुषो मूर्खोत्तमपुरुषान् भेदेन ज्ञातुं न शक्नोति न स तस्मिन् यशस्वी भवति. किंच—उत्त-मजनसाहाय्यं विना राजशक्तिरपि न स्थैर्यं धर्मं सम्यक्कर्तुं प्रभ-वति. ते च मूर्खप्रभृति मानवसमुदाये पाषाणराशाविव हीरका विर-ला एव भवन्ति. ततस्तेषां यत्नेन संग्रहार्थं मूर्खाणां च परिहारार्थं-मपरयोर्द्वयोर्लक्षणज्ञानमावश्यकं. एतदर्थं अनति विधाय श्रीसमर्थैर्मू-र्खोत्तमजनलक्षणानि कथितानि. तानि संक्षेपेण यथा—"य आत्मा-नं स्तौति, यस्य स्वदेहो विपद्यते, यश्च स्वपितृणां कीर्तिं कथयति, विद्यावैभवधनपुरुषार्थसामर्थ्यरहितोऽपि यो दुरभिमानं करोति स मूर्खः इत्यादीनि". उत्तमजनलक्षणान्यपि—"आलस्ये सुखं न मनुते, दुष्प्रवृत्तायां मनो न ददाति, किमपि कार्यं सहसा न करोति

स्नेहेन वर्धते स्नेहः, प्रीत्या प्रीतिश्च वर्धते ।
अथवा क्षणमात्रेण, सर्वा प्रीतिर्विनश्यति ॥ १ ॥
मानेन वर्धते मानः, अपमानेन नैव तु ।
तस्मात्कदापि नो लोकाः, दूषणीया दुरुक्तिभिः ॥ २ ॥
प्रेम्णा महान्ति कार्याणि, जायन्ते वैरतोऽन्यथा ।
इति सत्यं नवेत्ति हीः, ज्ञातव्यं लोकसंगती ॥ ३ ॥
एकाकी लोकसार्धेन, विरुद्धः शक्नुयात्कथं ।
सत्यं कार्यं विधातुं च, अतो ह्रिप्यात्र वै जनान् ॥ ४ ॥
संतोष्टव्या जनाः सर्वे, पावनीयाः खला जनाः ।
सर्वस्मिन्भूतले भक्तिः, वर्धनीया प्रभोः सदा ॥ ५ ॥
श्रेष्ठः स एव विज्ञेयः, यः कुर्यादुत्तमां क्रियाम् ।
स्वस्वकर्मानुरोधेन, मानवा उत्तमाधमाः ॥ ६ ॥
मनुष्याणां मनुष्यत्वं, बुद्धिरेव न चान्यथा ।
राज्यं विहाय निर्बुद्धः, भिक्षां याचति दीनवत् ॥ ७ ॥
वेषस्तु यादृशो मूढस्य, किंतु चेतः सुसंस्कृतं ।
कदाऽपि लोकचेतांसि, दूषणीयानि नैव तु ॥ ८ ॥

वाचकाः ! प्रियश्रोतृराशि ! यदि च सर्व एव प्रबन्धः श्लोकरूपमयस्तदा विवक्षात्सुखारिष्यामि ! लोकोक्त्या खलु श्रीसमर्थचरणानां व्यवहारविषये सावधानता. यद्यपि केवल भगवद्भक्ता भगवत्येव निहितभावा औदासीन्येन व्यवहारे वर्तन्ते तथा नैव श्रीसमर्थाः, किंतु ये खलु केवलं व्यावहारिका जनाः तानपि व्यावहारिकगुरुरूपस्य स्वदेहस्य मिष्टर्य यथा सर्वैर्दृष्टं प्रकटन्ते तथैव निरालस्याः प्रायतन्त. वाचकमहाभागाः ! किं नेदं लोकोत्तरं !

स्वभावना यथाशक्ति समूलमुच्छेदनीया. प्रियवाचकाः ! इममेव लौकिकविषयसुखत्यागं वैराग्यनाम्ना शास्त्रकारा व्यपदिशन्ति.

यश्च निस्पृहः स एव न्याय्यं धर्मांचरति न्याय्यमुपदिशति च. प्रायः ऐश्वर्यमदोन्मत्ता जनाः कुकर्माणि कुर्वन्त्येव. नापि तेभ्यस्त-दुपजीविन एव न्याय्यमुपदेष्टुमर्हन्ति. ते च वराकाः स्वोपजीविका-पालनार्थं स्वस्वामिमनोवृत्तिमेवानुसरन्ति. अत्रान्तरे धर्मस्य वा सदाचरणस्य वा तत्त्वज्ञानस्य वा कथं प्रसरो भवेत् ? यस्य कस्यापि तत्त्वविद उपदेशो नाम लौकिकविषयवासनान्यूनीकरणविषयक एव. एवंस्थिते ये स्वोदरपूरणार्थं पापाचाररतान् धनाढ्यानुपजीवन्ति तेभ्य एवेदृशस्योपदेशस्यापेक्षा नाम वन्ध्यायाः सकाशात्पुत्रस्यापेक्षा. तस्माद् खलु लोकोत्तरं किंचिदपि कार्यं कर्तुमिच्छन्ति तैः प्रथमतो दुर्घटमसिधाराव्रतसमं निस्पृहताव्रतं स्वीकरणीयं. स्वोदरपूरणार्थं च भिक्षाव्रतं. यो हि मधुकरवृत्त्या जीवति तस्य नास्ति कस्यापि मनो-ऽनुवर्तनावश्यकता. अस्तु.

अस्मिन्नार्यावर्ते सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणा एव विद्वांसः सर्वश्रेष्ठा आसन्. ते च दुर्धरेभ्यो राजभ्यो न्याय्यमार्गमुपदिश्य तद्द्वारा सर्वान्-पालयन्. तेषां सर्वदा वनवासिनां सर्वेषु लौकिकविषयेषु निस्पृह-णामाशा इन्द्रसदृशा ऐश्वर्यसम्पन्ना अपि राजानः शिरसाऽमन्यन्त.

अथ दुर्दैवतो यदाप्रभृति विप्रजातिर्विशाधनं विहाय लौकिकं धनं कामयमाना विषयसुखलालसाभिभूताऽभूत्तदाप्रभृति ब्राह्मणजा-तिरन्याभिर्जातिभिरवामन्यत. नापि दुर्मार्गवर्तिनो राज्ञः सन्मार्गोप-देशे सा समर्थाऽभूत्. बहवो हि शास्त्रसंपन्ना अपि ब्राह्मणाः क्षुद्र-विषयलालसातान्त्वर्थं दुर्धनान् धनवतस्तान् प्रतिकाम स्वधर्म-

भ्राजकार्ये कालक्षेपं मन्थानग्रामस्थमठे नियुक्तं स्वाधिकारिणं रहस्य-पृच्छत्–मठे कीदृशी व्यवस्था व्यवस्थेति. स तु मुकुलितहस्तः–स्वामिन् ! यद्यपि नास्त्याशा श्रीसमर्थानां मठवृत्त निवेदयितुं, तथापि मठे आयादधिक एव व्ययो जायते. अतीते रघुपतिजन्मोत्सवे केवलं भिक्षां याचित्वैव सर्वा सामग्री समानीतेति जगाद. शिवराजस्तन्निशम्य 'इदं पूर्वमेव त्वया कुतो न निवेदितमिति'स्वाधिकारिणं निर्भर्त्सयित्वा स्वयमेव गत्वा 'गुरुचरणाः ! इदं कृत्स्नं राज्यं न स्वामिचरणानां किमहमेव सेवायामनधिकारी ? यतो रघुपतिमहोत्सवार्थमपि मत्तो न किंचिदपि गृहीत्वा भिक्षां याचन्ति गुरुपादाः' इत्युक्त्वा साश्रुनयनोऽधःपश्यंस्तूष्णीं तस्थौ.

श्रीसमर्थपादास्तु दीनं वचनं निशम्य–'तात ! शिवराज ! नास्ति रघुपतिनिवासे मठे कस्यापि वस्तुनो न्यूनता. केवलं केनचिदन्यथा बोधितोऽसि, तथाप्येतावता तव यदि सन्तोषस्तदा त्वं यथेच्छसि तथा कुरु' इति अवादिषुः. शिवराजोऽपि तामेवाज्ञां गृहीत्वा सर्वां सामग्रीं तथा द्रव्यादिकं सर्वमपि ददौ.

एवमेवैकदा श्रीशिवराजं स्वदर्शनार्थमागतं श्रीसमर्थाः 'शिवराज ! विजयादशमीमहोत्सवमत्र विधाय ततः परं गन्तुमर्हसि, यदि न चेन्महाकार्यातिपात' इत्यवोचन्. शिवराजोऽपि कार्यविशेषाभावाद्विजयादशमीमहोत्सवपर्यन्तं तत्रैव तस्थौ.

अथैकस्मिन्दिने शिवराजः श्रीसमर्थान्–'गुरुचरणाः ! अस्त्येका मम प्रार्थना. तां च यदि गुरुचरणाः स्वीकरिष्यन्ति तदाऽहं धन्यो भविष्यामि' इति विज्ञापयामास. अथ श्रीसमर्थचरणैः–'का सा प्रार्थना ? तां शीघ्रमेव कथय' इत्यादिष्टः शिवराजोऽवदत्–'

सज्जनगडमुकुटमणीनां श्रीरामदासस्वामिनां निस्पृहतावर्णनेऽलसा-वयवता ? नास्त्येवेति पांसुलपादो हालिकोऽपि वदेत्. अस्तु.

धन्यवाः ! सर्वानर्थकारणस्य लोभस्य नाशो निस्पृहताचरणमेवोपाय इति निरूपितं. तेन च निर्विकारं मनः संपद्यते. निर्विकारे च चेतसि न्याय्याऽन्याय्ययोः सम्यग्ज्ञानं जायते. तथाच सति न्याय्यानुष्ठानाल्लोका विश्रमन्ति. लोकेषु विश्रब्धेषु लोकोद्धारत्वं सुकर्तव्यं सुकरं भवति.

पाठकाः ? श्रीसमर्थाः कियन्निस्पृहा आसन्निति संक्षेपेणोपरिष्टान्निरूपितं. तथा निरहंवृत्त्या तेषां मनः कियन्निर्विकारमासीदिति निवेदयितुं काश्चित्कथा लिखामि.

एकदा श्रीसमर्थचरणाः समं शिष्यगणेन विज्ञानन्दस्वामिनो पुण्यतिथ्यर्थं वडाळनगरं गत्वा स्वाश्रमं सज्जनगडदुर्गमागच्छन्तो मार्गे स्नानार्थमवातरन्. मध्याह्नकाले ते सर्वे शिष्याः क्षुधाकुला मार्गपार्श्वे नूतनकणिशमण्डितं क्षेत्रं विलोक्य ततः कानिचित्कणिशान्याहृत्य भक्षणार्थं श्रीसमर्थचरणेभ्य आज्ञामयाचन्. तेऽपि तान् क्षुधाकुलान् वीक्ष्य महता कष्टेन 'नैकस्मादेव क्षेत्रात्प्रभूतानि कणिशानि ग्राह्याणि किंतु नानाक्षेत्रेभ्यो माधुकरी वृत्तिमाश्रित्य' इति तानाज्ञाप्याज्ञामयच्छन्. ततश्चैनं नियोगमनुसृत्यैव पर्याप्तानि कणिशान्यादाय निवृत्तास्ते वाप्यास्तीरे तानि भर्जयित्वा भक्षयितुमारभन्त. अत्रान्तरे सर्वमिदं वृत्तं दूरतोऽवलोक्य ग्रामाध्यक्षः स्वक्षेत्रात् कणिशानामाहरणेनात्यन्तं संतप्तो जवेनागत्य श्रीसमर्थानेव मुख्यान् मन्यमानो महता क्रोधेन तानयष्टिप्रहारैरताडयत्. तद्विलोक्य सर्वेऽपि शिष्यास्तमुद्धतं ग्रामाध्यक्षं ताडयितुमु-

वाचकाः ! उपरिकथितावृत्तान्ताद्भवद्भिरवगतमेव स्यात्–यत्–विरक्तिर्निर्विकारं श्रीसमर्थानां मन आसीदिति. अपरमपि—

यदा खलु शिवराजश्चरमामाज्ञां प्रदीतुं श्रीसमर्थानां समीपमागच्छत्तदा तैः समीचीनतया सत्यमुपदिश्य स कृतकृत्यः कृतः. अथ गते स्वराजधानीं शिवराजे उद्धवस्वामिनः श्रीसमर्थानपृच्छन्–'गुरुचरणाः ! शिवराजश्च मासपर्यन्तमत्रैवातिष्ठत्. ये खलु सलापा अजायन्त युष्माकं तैरहं तर्कयामि–'शिवराजश्चाचिरादेव दिवमारोक्ष्यति'इति. तत्तस्य कियान्नवधिरवशिष्ट इति दासाय निवेदनीय'मिति. श्रीसमर्थचरणास्तु–अद्य का तिथिरिति पृष्ट्वा 'अष्टमी' इत्युद्धवस्वामिभिर्निवेदिता 'अद्यारभ्याष्टमे दिने राजा परीक्षित्‌इव शिवराजः स्वर्गं गमिष्यतीति' कथयामासुः.

वाचकाः ! यः खलु परं प्रेमास्पदं, यः खलु स्वराज्यस्यास्थापकः, यश्च दुर्दान्तेभ्यो यवनेभ्य इमां भारतभुवं मोचयितुं रात्रिंदिवं प्रायतत, यश्च श्रीसमर्थचरणानां द्वितीयं हृदयं, यद्धर्मेव श्रीसमर्थचरणानामवतारो लोकसंग्रहेच्छाप्रभृतयः; तस्मिन्निमिन्नलौकिकैः सकललोकादरनिधौ शिवराजे दिवं गच्छति सति तस्य खेदेन दुःखस्य लेशोऽपि येषां मनो न पस्पर्श तेषां श्रीसमर्थचरणानां मनोनिग्रहसामर्थ्यं कीदृशमिति सुज्ञैर्वाचकैरेवावधारणीयम्. अतिविस्मयास्पदमिदं–यत्–ग्रामं गच्छत इव दिवं गमिष्यतः शिवराजस्य समयनिवेदनं. अतएव ते तादृशा अलौकिकसामर्थ्यशालिनः शिवराजस्य गुरवोऽभवन्.

वाचकाः ! यः खलु निस्पृहवृत्त्या व्यवहारे वर्तते तस्य लोभादय एव नश्यन्तीति न किंतु सर्वेषु चराचरेषु

याचकाः ? किंचिदुदाहरणं वाक्यं च श्रीसमर्थानां सर्वेषु प्राणिषु समबुद्धिं न दर्शयति ?

यद्येव खलु श्रीसमर्थेषु निःस्पृहतागुण आसीत्तथैवानधिकारिणं पुरस्कृत्य यत्किंचित्कार्यकरणद्वेषोऽपि. ते च सत्यममन्यन्त–अनधिकारी खलु कार्यमभिन्नकार्ये नियुक्तस्तत्कार्यविधानापेक्षया तदाधिक्येन विनाशयत्येव. तस्मान्निपुणं विचार्य योग्येनैव किंचिदपि कार्ययितव्यमिति. याचकाः ? ये खलु जगति कार्यस्य कर्तारः कारयितारश्च विद्यन्ते तेष्वयं गुणागुणत्वविचारोऽल्पशो दृश्यते, ते च योग्ये मानवे नष्टे यं कमपि पुरस्कुर्वाणाः किंचिन्निमित्तमपि कार्यं विनाशयन्ति. श्रीसमर्थचरणेषु–'कस्मिन् कार्ये को नियोजनीयो योग्यश्च कः' इत्यवधारणाशक्तिर्बलवत्यासीदिति दृश्यते.

शिवराजे दिवंगते पञ्चाशदीयो वयस्कः पुत्रः शंभुराजस्तदीयं सिंहासनमध्युवास. स च दुःशीलः क्षिप्रकोपी पुनश्चिरागतानेवकान्. प्रधानामात्यानघातयत्. स्वतातसमानं भित्तिमध्ये निक्षिप्य जघान. बहून् शूरान् सेनाधिकारिणः प्राकारादधःक्षेप. तेन भीताः सेनाधिकारिणः क्रमेण दिल्लीपतिप्रभृतीन् यवनाधिपानाश्रिताः तदीयाः सैनिका अभवन्. एवंप्रवृत्ते शिवराजस्थापितस्य स्वराज्यस्य विनाशं तर्कयतां सज्जनानां चेतांसि पर्यदूयन्त.

अथ ते सर्वेऽपि स्वराज्यस्य दुर्दशां विलोक्य दुःखाकुलाश्चाफळमठमागत्य श्रीसमर्थान् शंभुराजमुपदेशेन सन्मार्गवर्तिनं विधातुं विज्ञापयामासुः. श्रीसमर्था अपि तेषामिमां विज्ञप्तिमाकर्ण्य 'नायमुपदेशपात्रं, वृथाऽऽयासमात्रं स्यात्' इति वदन्तो नोपादिशन्. ततश्च प्रवृत्ते भयंकरे संहारे भूयोभूयो विषण्णाः श्रीसमर्थाः केवलं शिव-

भ्रामयति. यावताः ? श्रीसमर्थचरणाः सदृष्टान्तरीत्या तत्त्वज्ञानि-मन्यान् परं निरभर्त्सयन्. इदमपि तेषामवतारकृत्यमासीत्. यथा दुर्लभे रजते शुक्तिमेव रजतत्वेन व्यपदिश्यमाना वणिजो राज्ञाऽवश्यं दण्डनीयास्तथैव दुर्लभे तत्त्वज्ञाने ये स्वकीयदुरीत्या जनान् भ्रामयन्ति तेऽवश्यं शास्त्रेण तत्त्वविदा दण्डनीयाः. तेषां चायमेव दण्डः–मम–अहं च मिथ्यैवात्मानं तत्त्वविदं मन्ये 'अहमस्मि मूढ' इति ज्ञानस्योदयः. एतादृशज्ञानोत्पत्त्यर्थं सततं तत्त्वविदाऽवश्य प्रयतनीयम्. एवं प्रयतमाने सत्ये तत्त्वविदि लोककल्याणं न्याय्यमार्गानुसरणं च सम्भवति. अस्तु. सम्प्रति श्रीसमर्थचरणैः कथमेतेषां निराकरणार्थं प्रयत्नाः कृता इति पश्यामः.

श्रीसमर्थानां समये वामनो नाम महान् पण्डित आसीत्. स तु सर्वशास्त्रपारंगतोऽपारगर्वसमारूढश्चासुरः, स्वपुम्नकपाण्डित्यभारभृतः क्रमेण तांस्तान् पण्डितावासान् गत्वाऽसंख्यान् पण्डितान् जित्वाऽजय्यपत्राणि जग्राह. एवं क्रमेण विजयमानः स काशीक्षेत्रं जगाम. तत्रैकदा पुरीपोत्सर्गार्थं बहिर्गतः कलहायमानयोः महाराक्षसयोः संवादमशृणोत्—अहमत्र प्रथममागतो मदीयेषा शाखा. यः खलु प्रसिद्धो वामन इमां काशीं जेतुमागतः स पंचत्वं प्राप्य महाराक्षसो भविष्यति तदर्थमेषा शाखा मया स्थापितेति. स तु वामनपण्डितस्तमिमं संवादं श्रुत्वा 'आजन्म कृत्स्नानि शास्त्राणि पठित्वा केवलं मया महाराक्षसयोनिरर्जितेति' मन्यमानः खिन्नः सर्वं शास्त्रपाण्डित्यगर्वं विहाय दीनवत्तुकारामसाधुवरान् शरणं जगाम. ते तु तं श्रीसमर्थरामदासस्वामिनां शरणीकरणायादिशन्.

हि शिवराजस्य गुरुचरणाः. नैतावदेव किंतु सर्वोऽपि महाराष्ट्रे-
ऽस्मान्गुरुत्वेन मन्यते. अतो यदि च इच्छा विवदितुं तदा तैरेव
समं विवादः करणीय' इति.

तस्य गागाभट्टस्येदं वचनं निशम्य स दुरभिमानी सदाशिव-
शास्त्री मनसि तथैव निरचिनोत्. प्रभाते च राजसभां गत्वा स
'श्रीसमर्थैः समं विवदितुं मम मनीषाऽस्तीति' निःशंकं जगाद.
शिवराजस्तु तस्य आपणेन विस्मितः 'न तेऽधीतशास्त्राः किंतु तप-
स्विनो निस्पृहा भगवद्भक्ताः केनापि समं न विवदन्ते' इति
प्रोवाच. तथापि स दुरभिमानी दुराग्रहं न मुमोच. ततश्च तस्य
ब्राह्मणस्य दुराग्रहं विलोक्य तं सहसा कटेन श्रीसमर्थानां समी-
पमानयत्. श्रीशिवराजश्च श्रीसमर्थचरणान् प्रणनाम तथा
गागाभट्टोऽपि, परन्तु स शास्त्री न ननाम नापि श्रीसमर्थैः कृतं
नमस्कारं प्रतिजग्राह. केवल—यो हि वादे हीनशक्तिः स्यात्सोऽधि-
कशक्तिकं विजयिनं पण्डितं नमस्कुर्यात्. वादमकृत्वा समविषम-
भावमज्ञात्वा कथं नमस्कारो ग्राह्यो वा करणीयो वेति जगाद.
भूदेवा यूयं सर्वदा नमस्करणीया एवेति वदत्सु सत्सु श्रीसमर्थेषु
स दुरात्मा पाण्डित्यमदिरामदान्धः किमपि न विचारयामास.

अथ श्रीसमर्थास्तस्य पण्डितस्य विवादाग्रहं वीक्ष्य समीपतो
गच्छन्तमेकं काष्ठवाहकमाहूयन्, तत्क्षणमपृच्छन्—त्वं कोऽसीति.
स तु प्रत्यवदत्—स्वामिचरणाः ! अहमस्मि जात्या चाण्डालः. चा-
फळमठे प्रतिदिनं काष्ठभारमानीय क्षिपामि. तत एव लब्धेना-
न्नेन जीवामीति. समाप्ते च तस्य वचने श्रीसमर्थाः स्वाभिमतवाग्र-
दण्डेन (कुबडी) भूमौ तिस्रो रेखा उल्लिख्य क्रमेण तासु तं चा-

ततश्च कल्याणस्वामिप्रभृतिभिः प्रमुखैः शिष्यैर्विज्ञप्ताः श्रीसमर्थाः स्वहस्तस्पर्शेन तं पुनरपि चालितं विधाय—"वत्स ! वासुदेव ! अस्मिन् कलियुगे यथाशास्त्रमाचारो दुराचरः. अतएव नूत्नः साधुभिरेव केवलं प्रेममयो भक्तिमार्गः स्थापितः. तथापि त्वं यदि शास्त्रपाण्डित्यबलात्क्रियाविधानाचरणहेतावनुस्मारयसि तदा कथमपि मार्गो लोकप्रवृत्तिः स्यात् ? तस्मादीदृशादाग्रहादुपरम्येतदनुसारिणाम.

सज्जनाः ! निरूपितः पुस्तकपण्डितानां साधूनां मध्ये कियान् भेद इति. सांप्रतं ये खलु सामान्यत इतस्ततो वार्ताप्रसंगात् ज्ञानतत्त्वविचारसरणयो वृद्धा जनाः कालक्षेपाय तत्त्वज्ञानालापांश्च कुर्वन्ति तानपि अधिकृत्य श्रीसमर्थैः किं कृतमिति कथानिरूपणमिषेण निरूपयामि.

एकदा श्रीसमर्थचरणाः शिष्यैः सार्धं निर्जने वनमुपविष्टाः. तत्र च वेदान्तविचारः प्रारब्धः. तस्मिन् समये 'जगदिदं मिथ्या वा' इति प्रश्नः श्रीसमर्थैः स्वयमेव कृतः. तमेनं प्रश्नमुत्तरयितुमिच्छुरेकः शिष्यो जगाद—अत्र कः संदेहः ? यथा हि 'रज्जुसर्पो भासमानोऽपि मिथ्या तथैवेदं दृश्यं जगदपि' इति. अनवसित एव तद्वचने समीपस्थाद्बिलान्महान् भुजंगो निश्चक्राम. श्रीसमर्थाश्च तं गृहीत्वा वलयीकृत्य तस्य शिष्यस्य कण्ठेऽदधुः. स तु भीत्या व्याकुलः 'एष सर्पो मां दशेत्' इत्युच्चैराक्रोशन् सर्पापनयनाय विज्ञापयामास.

श्रीसमर्थाश्च दयालवस्तस्य कण्ठात्सर्पमपनीय 'पुनरेवं वक्तव्यं ! यस्य कामक्रोधौ क्रमेण वर्धेते. लोभोऽपि चेतो न मुंचति, न

(१३) (अवतारसमाप्तिः)

वाचकाः ! निरूपितं खलु मया कृत्स्नमिदं श्रीसमर्थानामवतार-
चरितं. सम्प्रति मदिदं पावनं चरितमुपसंहरामि. तत्र च प्रथमतः
श्रीसमर्थैः कथं स्वीयोऽवतारः समापित इति निरूपयामि.

श्रीसमर्थाः सांवत्सरिकनियमानुरोधेन चाफलमठं श्रीरघुपते-
रुत्सवार्थमागच्छन्. समागते च तस्मिन्महोत्सवे मठस्था अधिका-
रिणः श्रीसमर्थान्प्रति 'श्रीच्छत्रपतिशिवाजिमहाराजैः रघुपतेर्देवाल-
यस्य तथा दीपमालाया निर्माणार्थं धनं वितीर्णं. अत्रान्तरे ते च
दिवंगताः. तद्यदि युष्माकं नियोगः स्यात्तदा वयमिदं कार्यं करि-
ष्याम' इति व्यज्ञापयन्. श्रीसमर्थेषु 'तथास्तु' इत्युक्त्वा तूष्णीभू-
तेषु सत्सु तेऽधिकारिणः सर्वं तद्धनं तेषां पुरतो निधाय गणयि-
तुमारभन्त. अथ यदा श्रीसमर्थाः क्रमेण तद्धनं ब्राह्मणेभ्योऽदुः,
तदा सर्वेऽपि ते विस्मिता मुकुलितहस्ताः—'गुरुपादाः ! इदं धनं
देवालयार्थमेव प्रदत्तं. तदधुना तदर्थमेवैतत्कार्यं स्यात्तथा नियोगः
कर्तव्य' इति विज्ञापयामासुः. तामिमां विज्ञप्तिमाकर्ण्य श्रीगुरवः
श्रीसमर्थाः—'समर्थो रघुपतिः स्वदेवालयस्य निर्माणार्थं यथाज्ञापयेत्स
एव सद्विरचयेत्! नात्र कापि शंका' इति जगदुः. ततश्च सीता-
नाथस्य मन्दिरे प्रविश्य श्रीरामचन्द्रं प्रणम्य—'भगवन् जानकी-
जाने ! युष्मदाज्ञयैव दासेनायं संप्रदायः स्थापितः. साम्प्रदायिका
भक्ता यथाशक्ति सेवां चक्रुः करिष्यन्ति च. यद्यपि तवैवास्ति
भक्तहितचिन्ता तथापि केवलं मयाऽनेन सम्प्रदायपालनार्थं प्रा-
र्थ्यसे' इत्युक्त्वा हनुमन्तं प्रणम्य सज्जनगडदुर्गमागच्छन्. यदा

मधिकार इति भवद्भिरेव व्यवस्थापनीयम्. वयं च सदाज्ञां शिरसा स्वीकुर्वन्तोऽनुवर्तिष्यामह इति. श्रीसमर्थाश्च प्रथमं जानकीदेव्या अयमधिकार इति प्राबोधयन्. जानकीदेवी च 'यद्यपि गुर्वाज्ञा प्रमाणं तथाप्यस्य देहस्य नायमधिकार' इत्यवदत्. ततश्च श्रीसमर्थः—'उद्धवस्यायमधिकार' इत्युक्ते तेऽपि तथैवावदन्. तदा तु श्रीसमर्थाः—युष्मन्मनःसु भेदानां पुत्रानानीय तेभ्योऽयमधिकारो देय इति वर्तत इति तर्कयामि. यद्येवं वा भवन्त्वित्युक्त्वा दिवाकरमहं भेदानां पुत्रयोरानयनाय प्रैषयन्. तदानीमेव संजावरनगरात्छिवराजबन्धुभिर्व्यंकोजीनृपैः प्रेषितां श्रीरघुपतिमूर्तिमागतां विलोक्य सानन्दाः श्रीसमर्थास्तस्मिन्नेव दिने स्वावस्थानस्थानस्य तामस्थापयन्. संपूज्य च जानकीनाथं—रघुनाथ ! चापरमष्टं नीत्वा नवमीमहोत्सवे त्वं सिंहासनेऽभिषेचनीय इति मदभीप्सिताऽभीप्सितस्तु सा न परिपूर्णा ! अस्तु, तथैवेति जगदुः.

एवं क्रमेण समये प्रयाति सति शालिवाहनशकीये गुणशैलेन्द्रियमहीसंमते संवत्सरे माघमासस्य कृष्णपक्षस्याष्टमी तिथिः प्राप्ता. तदानीं स्वप्रयाणकालः समीपमागत इति ज्ञात्वा स्वशिष्यसमूहे कोऽपीदं जानाति नवेति परीक्षितुं सर्वशिष्यवृन्दे समुपविष्टे सति—

रघुकुलतिलकस्य प्राप निर्याणकालः।
शरणभजनकार्यैः पूर्णतां प्रापणीयः॥

इत्यर्धमेव श्लोकमुच्चैरपठन्. तदानीमेवोद्धवस्वामिनः सर्वं वृत्तं जानन्तः—

स च खलु नवमीयं निश्चिताऽस्मन्मनोभिः।
त्वरितमिह विधेया कार्यसिद्धिः समग्रा॥ १॥

श्रीसमर्था भगवतः प्रार्थनायां निमग्ना आसंस्तदा दि
समग्रं देवालयं भासयामास. श्रीसमर्थशिष्याश्च तं प्र
च्छिद्रेभ्योऽपश्यन्.

अथ तदानीमेव कल्याणस्वामिनो 'डोमगांवमठात्'
समर्थचरणानां दर्शनार्थं सज्जनगडदुर्गमापतुः. तदा
दासबोधः समाप्त एवासीत्. स च स्वयं कल्याणस्वा
श्रीसमर्थैश्च स्वयं शोधितोऽप्यापि डोमगांवमठे विराज
च कतिपयदिनानि कल्याणस्वामिषु स्वमठं प्रति प्र
श्रीसमर्था अन्नग्रहणमत्यजन्. केवलं दुग्धमेव पीत्वा से
चक्रुः. अक्कादेवी वयोद्धवस्वामिनो विहायान्यस्य प्रवेशं

अथ क्रमेण श्रीसमर्थानां शरीरस्वास्थ्यमनश्यत्. स
स्वामिनः श्रीसमर्थान्प्रति–प्रतिदिनं शरीरं क्षीयते नन्कः
वाऽलौकिकं वोपायमनुष्ठातुमाज्ञा देयेति पप्रच्छुः एव
समर्थाः 'नास्त्यावश्यकता सम्प्रत्यनुष्ठानस्य' इत्यवदन्.
कश्चन परमभगवद्भक्तो हरिदासः श्रीसमर्थानां दर्शनार्थं
स च यस्मिन्दिने श्रीसमर्थानामाज्ञया हरिकीर्तनं च
न्दिने श्रीसमर्था मन्दिरागत्य तत्कीर्तनं श्रोतुमगमन
तेषां तेजस्विनीं मूर्तिमवलोक्य सर्वेऽपि सेवका वि
मनु कोऽपि रोगविशेषो दृश्यते. ते तु मनस्येवान्तो
किंचिदनुष्ठानमाचरन्ति' इति परस्परं प्राकथन.

नगश्च श्रीसमर्थानां प्रकृतिं क्रमेण क्षीयमाणां वीक्ष्य
उद्धवगोपालादिमुख्याः शिष्यवर्गाः श्रीसमर्थान्विज्ञापयामा
[illegible]

मधिकार इति भवद्भिरेव व्यवस्थापनीयम्. वयं च तदाज्ञां शिरसा स्वीकुर्वन्तोऽनुवर्तिष्यामहे इति. श्रीसमर्थाश्च प्रथमं अक्कादेव्या अयमधिकार इति प्राबोधन्. अक्कादेवी च 'यद्यपि गुर्वाज्ञा प्रमाणं तथाऽप्यस्य देहस्य नायमधिकार' इत्यवदत्. ततश्च श्रीमदर्थैः—'उद्धवस्यायमधिकार' इत्युक्ते तेऽपि तथैवावदन्. तदा तु श्रीसमर्थाः—युष्मन्मनःसु भेद्वानां पुत्रानानीय तेभ्योऽयमधिकारो देय इति वर्तत इति तर्कयामि. तत्तथैव वा भवत्वित्युक्त्वा दिवाकरभट्टं भेद्वानां पुत्रयोरानयनाय प्रैषयन्. तदानीमेव तंजावरनगरात्स्विदराजबन्धुभिरर्धकोटीजूरैः प्रेषितां श्रीरघुपतिमूर्तिमागतां विलोक्य सानन्दाः श्रीसमर्थास्तस्मिन्नेव दिने व्याख्यानस्थान एव तामस्थापयन्. संपूज्य च जानकीनाथं—रघुनाथ ! चातरुत्थटं नीत्वा नवमीमहोत्सवे त्वं सिंहासनेऽभिषेचनीय इति मदीच्छाऽभीदत्रस्तु सा न परिपूर्णा ! अस्तु. तवेच्छेति जगदुः.

एवं क्रमेण समये गच्छति सति शालिवाहनशकीये गुणवेदेन्द्रियक्षमाधर्ममिते संवत्सरे माघमासस्य कृष्णपक्षस्थाष्टमी तिथिः प्राप्ता. तदानीं स्वप्रयाणकालः समीपमागत इति ज्ञात्वा स्वशिष्यसमूहे कोऽपीदं जानाति नवेति परीक्षितुं सर्वस्मिञ्शिष्यवृन्दे समुपविष्टे सति—

रघुकुलतिलकस्य प्राप निर्याणकालः ।
स्मरणभजनकार्यैः पूर्णतां प्रापणीयः ॥

इत्यर्धमेव श्लोकमुच्चैरपठन्. तदानीमेवोद्धवस्वामिनः सर्वं जानन्तः—

स च खलु नवमीयं निश्चिताऽस्मन्मनोभिः ।
त्वरितमिह विधेया कार्यसिद्धिः समग्रा ॥ १ ॥

ग्रंथाः पठनीयाः. अहं च तत्तद्ग्रंथद्वारा तेन समं संभाषिष्य इति जगादिषुः. अनन्तरमेव पंचदशकृत्वः 'हरहर' इति नामोच्चार्य पश्चात् 'राम' नाम्युच्चारित एव श्रीसमर्थचरणानां मुखारविन्दाद्दिव्यं तेजो निर्गत्य श्रीरघुपतिमुखारविन्दं प्रविवेश. सर्वे च शिष्या मिलित्वा भगवन्नामघोषमत्यन्तं चक्रुः. एवं क्रमेण भारतोद्धारार्थमवतीर्णाः श्रीसमर्थचरणाः शालिवाहनशकस्य—गुणदिन्द्रियमक्षपरिमिते १६०३ संवत्सरे माघकृष्णनवम्यां स्वर्गमलंचक्रुः.

वाचकाः ! यैः खलु सकलं जीवनं लोककल्याणार्थमेव यापितं, यैश्च समस्ते भारते नानामठान्स्थापयित्वा लोकजागृतिं विधाय शिवराजं सहायीभूयाऽत्यन्तोन्मत्तासत्ययवनाधिपेभ्य इयं भारतभूस्तथाऽयं सनातनधर्मोऽनुयायिभिः समं रक्षितस्तेषां श्रीरामदासस्वामिनां स्वर्गगमनं निशम्य वयमपि दुःखायामहे, तदा यैः खलु प्रत्यक्षमवलोकिता भाविता उत्कटभक्त्या सेविताश्च श्रीसमर्थचरणास्तेषामुद्धवस्वामिप्रभृतीनां कियद्वा दुःखमभवदिति वाचकैरेव मनसा विचारणीयम् ! प्रकृतमनुसरामः.

अथ सर्वेऽपि श्रीगुरुचरणानामुपदेशमनुस्मरन्तः शोकं विहाय 'श्रीसमर्थदेहः क्व वह्निसात्करणीय' इति विचारयामासुः. तेषु च विचारयत्सु सत्सु—अक्कादेवी तानवदत्. 'मठस्योत्तरेण योऽयं गर्तो दृश्यते तत्र स्वदेहसार्थक्यं करणीयमिति श्रीगुरुचरणानां मनीषाऽऽसीदिति जानामि. यतस्तस्मिन्गर्ते शिल्पिभिः पूरयितुमारब्धे श्रीसमर्थास्तानवदन्—'अयं गर्तो न पूरणीयः. कस्यापि '